

Bácsatyai Dániel

BOLGÁR–MAGYAR HÁBORÚK
AZ 1250–1260-AS ÉVEKBEN*

Az Árpádok *intitulatió*jában feltűnő területi igénycímek nagyszabású ambíciók tanúi. A magyar királyok a Kárpát-medencét keletről és délről körülölelő országokat érdekszférájuk részének tekintették és a dinasztikus politika kedvező fordulatait kihasználva, ideig-óráig ténylegesen is ki tudták terjeszteni hatalmukat a szomszédos területekre. A befolyási övezet kiszélesítésére tett erőfeszítéseket II. András orosz hadjáratai esetében történetírásunk korábban irreális¹ és káros² kalandnak minősítette, ám a tatárjárás tapasztalata világosan megmutatta, hogy a Kárpátok északkeleti-keleti előterének és az Al-Duna vidékének ellenőrzése, de legalábbis az Árpádoktól függő ütközőállamok fennállása valójában a Magyar Királyság létkérdése volt.³ IV. Béla és legidősebb fia, István herceg Bulgária földjére indított hadjáratai – mint az Árpád-házi uralkodók balkáni terjeszkedése általában – több megértésre tarthattak számot az utókor részéről,⁴ jóllehet, céljuk részben azonos volt: egy olyan kliensállam létrehozása a Kárpátok közvetlen szomszédságában, amely – ha gazdagsága nem is vetélkedhetett a mongol hódítás előtt virágzó orosz fejedelemségével – hathatósan javítani tudja a Magyar Királyság védelmi képességét.

* A kutatást a PD 138985 számú NKFIH-pályázat támogatása tette lehetővé.

¹ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet I–IV. 2. kiadás. 1935–1936. I. 443.* (A vonatkozó rész Hóman Bálint munkája.)

² Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1–2. Főszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal. Bp. 1984. II/2. 1307. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.)

³ *Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. 2. kiadás. Bp. 2002. 109–119.* IV. Béla a pápához címzett híres „tatárlevelében” foglalta össze a tatárjárást követő külpolitikai célkitűzéseit. *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II.* Szerk. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 230–232. A dokumentum – ha Senga Toru meggyőző érvelését elfogadjuk – minden valószínűség szerint 1247. november 11-én kelt. *Senga Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”.* Századok 121. (1987) 606–609.

⁴ A II. András uralkodását talán legsötétebb színekkel lefestő modern történetírónál, Marczali Henriknél például a következőt olvassuk az akkor még ifjabb királyi címet viselő Béla herceg bulgáriai vállalkozásáról: „A későbbi Kis-Oláhsország, vagyis a Vaskaputól az Oltig terülő vidék, akkor vált, mint külön bánóság, vagyis végvidék, Szörény neve alatt, magyar birtokká. Béla egész Viddinig (Bodon) hatolt előre, melynek falai alatt a székelyek derekasan viaskodtak a bolgárokkal. Kár, hogy e nagy jövőre jogosító vállalatnál ismét a szerencsétlen halicsi ügyek felé fordította Endre az ország erejét.” *Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301).* A Magyar Nemzet Története II. Bp. 1896. 419–420. Ugyanő a három évtizeddel későbbi balkáni hadjáratokról: „Ezek a délkeleti hódítások és harcok nem valami lényegesen emelték Magyarország hatalmát. Sokkal fejletlenebb volt ott minden, sokkal szegényebb a nép, sokkal megbízhatatlanabb a zsupán, semhogy egyes kerületek vagy bánóságok meghódítása akár pénzügyi, akár politikai tekintetben sokat nyomott volna a mérlegben. De István és Béla hadakozásainak megvolt az az érdeme, hogy ott előkészítették a magyar uralmat, lehetetlenné tettek minden azzal ellenséges államalkotást mindaddig, míg hazánk elég erős lesz ténylegessé tenni a névleges függést.” Uo. 541.

A halicsi próbálkozásokhoz hasonlóan a gyors sikert hozó bulgáriai vállalkozások sem vezettek tartós eredményre, amire elsősorban a Bulgária királya címet felvevő V. István korai halála és a kormányzat ezt követő bénultsága ad magyarázatot. A magyar hadak azonban két lélektanilag fontos évtizedben, az 1250-es és az 1260-as években indultak útnak az Al-Duna felé, amikor Kelet-Európára ismét a mongol fenyegetés vetett árnyékot.

Az időszak magyar–bolgár érintkezései a magyarországi oklevelek szórványos tudósításaiból és az egykorú görög történetírók utalásai alapján ismerhetők meg. A 13. századi bolgár–magyar kapcsolatok forráskorpusza már a 19. században ismert volt. A maroknyi korunkra maradt, Bulgária területén keletkezett oklevél – amelyeknek egyébiránt közvetlen magyar vonatkozása nincsen – 1870-ben magyar fordításban is elérhetővé vált.⁵ A fordításokat közreadó Wenzel Gusztáv azonban hiába fejezte ki azt a reményét, hogy a Bulgária történetét érintő forrásfeltárás területén „a történelmi kutatás a jövőben az eddiginél szerencsésebb eredménnyel fog fáradozni”,⁶ a csekély számú belső keletkezésű bulgáriai források továbbra sem járulnak hozzá érdemben a 13. századi bolgár–magyar kapcsolatok megismeréséhez.

Témánk elsődleges forrásbázisát tehát a magyarországi diplomatikai források jelentik. Két bulgáriai hadjárat kronológiája esetében azonban egy másik, hazai oklevelekből megismerhető eseménysor is fontos szerepet kap: az Árpád-ház férfitagjai közt lezajlott súlyos belháború, amely – mint közismert – az isaszegi csatában csúcsosodott ki. Amikor Pauler Gyula 1891-ben új javaslattal állt elő az isaszegi ütközet időpontját illetően, az állásfoglalásra valójában nem a IV. Béla és István ifjabb király közt dúló családi viszály, hanem István bolgár földön viselt harcai szolgáltattak ürügyet.⁷ Mivel az évtized bolgár–magyar érintkezéseinek szinte egyedüli forrásaiban, V. István adományleveleinek *narratióiban* az említett vállalkozások hol az ütközet előtt, hol pedig utána tűnnek fel, így a bolgár hadjáratok időrendjének meghatározásához elengedhetetlen a magyarországi belháború kronológiájával kapcsolatos tisztánlátás is. A bolgár–magyar háborúk Pauler Gyula által kimunkált időrendjét a bolgár történetírás is elfogadta, a hazai és nemzetközi kutatás pedig azóta is kiindulási pontnak tekinti a korszak bolgár–magyar kapcsolatainak értékelésekor.⁸

⁵ Árpádkori új okmánytár I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VIII. 422–479.

⁶ Uo. 479.

⁷ Pauler Gyula: V. István bolgár hadjáratai. In: Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. Bp. 1891. 165–174. Korábban jóval óvatosabban foglalt állást az egyes oklevelekben feltűnő hadjáratok datálását illetően Pesty Frigyes. *Pesty Frigyes: A Szörényi Bánság és Szörény Vármegye története I–III*. Bp. 1877–1878. I. 23–26.

⁸ Pauler eredményei Petár Nikov tanulmányán keresztül épültek be előbb a bolgár, majd a nemzetközi történelmi irodalomba. *Petár Nikov: Balgáro-ungarszki odnosenija ot 1257 do 1277*. Szbornik na Balgarskata Akademija na Naukite 11. (1920) 146.; *Vaszil Zlatarszki: Isztorija na balgarszkata darzsava prez srednite vekove III*. 2. kiadás. Szofija 1940. 512–513.; *John V. A. Fine: The Late Medieval Balkans. A Critical*

A közelmúltban a *Századok* hasábjain fogalmaztam meg azt az álláspontomat, amely szerint az isaszegi csata kelezésekor vissza kell térni a Pauler Gyula előtti datálásához, azaz 1265 márciusa helyett az 1267-es esztendőhöz.⁹ Világos, hogy ha az arkhimédészi pontnak tekintett ütközet időpontját 1265 márciusa helyett 1267-re helyezzük, akkor a korábbtól részben eltérő kép bontakozik ki a bolgár kapcsolatok kronológiájára vonatkozóan is. Az alábbiakban tehát az 1250–1260-as évek bolgár–magyar kapcsolatairól hírt adó forrásokat vonjuk vizsgálat alá, és látni fogjuk, hogy az eredmények újabb érvet szolgáltatnak majd emellett, hogy az isaszegi csatával záruló belháború nem történhetett a Zsoldos Attila által utóbb 1264–1265 telére szűkített időszakban.¹⁰

Mindenekelőtt azonban azokra az oklevelekre kívánunk friss pillantást vetni, amelyek IV. Bélát Bulgária királyának (*rex Bulgarie*) címzik. A titulus felvételét – s így Bulgária magyar függőség alá kerülését – a magyar történetírás 1255-re helyezi, mivel ekkor kelt az első olyan megbízhatónak ítélt dokumentum, amelyben megjelenik a kérdéses formula.¹¹ Ezután az ifjabb király bolgár hadjáratainak datálásában szerepet játszó okleveleket és Pauler következtetéseit veszem sorra, majd azt vizsgálom, hogy hogyan befolyásolják a bolgár–magyar viszony kronológiáját azok a külföldi elbeszélő források – elsősorban Geórgiosz Pakhümerész híradásai –, amelyek az 1260-as évek balkáni politikatörténetét tárgyalják. Végül pedig kísérletet teszek rá, hogy a magyarországi oklevél*narratiók* és a külhoni elbeszélő források együttes elemzésével rekonstruáljam az időszak bolgár–magyar kapcsolatainak változásait, szem előtt tartva azt a megállapítást, hogy a belháború nem 1264–1265 telén, hanem 1267-ben zajlott le.

Előhang: mikor vette fel IV. Béla a *rex Bulgarie* címet?

Szentpétery Imre a nevével összeforrt regesztagyűjtemény munkálatainak melléktermékeként adta közre a középkori magyar királyok címének változásaira

Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor 1987. 174–179.; *Alexandru Madgearu*: The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280). Leiden–Boston. 2017. 251–255. Itt kell szót ejteni Hriszto Dimitrov középkori magyar–bolgár kapcsolatoknak szentelt monográfiájáról is, amelyet – mint látni fogjuk – a jelen téma szempontjából némi fenntartással kell kezelni. *Hriszto Dimitrov*: Balgáro-ungarszki otnosenija prez srednoviekovieto. Szofija 1998. 159. Vö. Niederhauser Emilnek a kötetéről készült recenziójával. *Világtörténet* (1999) ősz–tél 98–101.

⁹ *Bácsatyai Dániel*: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje. *Századok* 154. (2020) 1047–1082. A régi-új kelezés helyességét Zsoldos Attila nem fogadta el, a vonatkozó vitát lásd *Zsoldos Attila*: Néhány kritikai megjegyzés az 1264–1265. évi belháború újrakelezésének kísérletéhez. *Századok* 154. (2020) 1331–1344.; *Bácsatyai Dániel*: Válasz Zsoldos Attila kritikai észrevételeire. Uo. 1345–1353.

¹⁰ *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp. 2007. 42–46.

¹¹ *Szentpétery Imre*: Bolgárország IV. Béla királyi címében. In: Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 235–236.

vonatkozó megfigyeléseit.¹² Az Árpád-kor végére rögzülő cím utolsó eleme Bulgária (*rex Bulgarie*) volt, amely V. István uralkodásától kezdve állandó szereplője a királyi oklevelek *intitulatió*jának. Már korábban is zavart támasztott azonban történeti irodalmunkban, hogy a *rex Bulgarie* titulus időről időre, ám mindenféle rendszerességet nélkülözve IV. Béla okleveleiben is feltűnik. Hogy a rejtélyes kérdés végére járhasson, Szentpétery összegyűjtötte IV. Béla szóban forgó kiadványait, majd elhagyta közülük azokat, amelyek nyilvánvalóan hamisak. Nem foglalkozott azokkal sem, amelyek átírásban maradtak fenn, hiszen ezeknél nem zárható ki, hogy az V. Istvántól szokványossá váló *rex Bulgarie* cím az átíró oklevél írnoka által vétett önkéntelen hiba révén került be a dokumentumba. A hat eredeti irat közül kettőt Szentpétery hamisítványnak minősített, így rostáján mindössze négy oklevél akadt fenn: egy 1255-re, egy 1260-ra, egy 1261-re és egy 1263-ra datált dokumentum. Az eredmény nagy jelentőségű kronológiai következtetések alapjává vált. Az 1255. évi oklevelet Szentpétery Imre azzal a frigglyel kötötte össze, amely II. (Aszen) Mihály bolgár cár és IV. Béla veje, Rosztiszláv herceg leánya között létesült – ismeretlen időpontban. A fennmaradó három oklevél pedig szépen illeszkedett ahhoz az időrendhez, amelyet Pauler Gyula állapított meg IV. Béla és legidősebb fia bulgáriai hadjáratait illetően.¹³

A Szentpétery által kiemelt négy oklevél sem mentes azonban a problémáktól. Igaz ez már az első, 1255. augusztus 16-án kelt kiadvány esetében is.¹⁴ A dokumentum az első megbízhatónak ítélt oklevél, amely egy király által kihirdetett, számos nemes részvételével megtartott „közös gyűlésről” (*communis congregatio*) ad hírt.¹⁵ IV. Béla uralkodása idejéből nem is ismerünk több efféle összejevetelt – leszámítva az 1267. évi dekrétum kibocsátását megelőző nevezetes esztergomi gyűlést, amelyet azonban nem a király hívott össze, hanem közismerten maguk a nemesek kényszerítettek ki.¹⁶ Az elsőség és az utóbbi körülmény természetesen nem lehet érv az oklevél hitelessége ellen, hiszen István ifjabb király nem sokkal később, már 1263-ban tartott közgyűlést, 1270. évi koronázása után pedig egyre többször bukkannak fel forrásainkban a *communis*, majd *generalis congregatio*k.¹⁷

¹² Szentpétery Imre: V. István ifjabb királysága. Századok 55. (1921–1922) 77–87.; Uő: Bolgárország i. m. 225–240.

¹³ Uo. 235–240.

¹⁴ 1255. augusztus 16.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii 1874–1999. (a továbbiakban: MES) I. 422–424. Az eredeti oklevélről készült fényképmásolat lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 248179.

¹⁵ S. Kiss Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Historica 39. (1971) 13–15.

¹⁶ 1267: „cum universi nobiles regni nostri seu servientes regales apud Strigonium comunem fecissent congregationem”. Hazai Okmánytár I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Vég hely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 109.

¹⁷ S. Kiss E.: A királyi generális kongregáció i. m. 18–19.

Nagyobb a jelentősége az oklevél formai hibáinak (az uralkodási év eltévesztése, a *datum per manus* formula után Smaragdus helyett Smagrardus olvasható, s a név után hiányzik a máskor mindig szereplő alkancellári cím), amelyek azonban csak azt teszik kétségtelenné, hogy az oklevelet nem IV. Béla kancelláriáján állították ki, ugyanakkor talán nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy a kortársnak tűnő, ám az egykorú privilegialis oklevelekkel ellentétben kurzívba hajló írással lejegyzett dokumentum nem a királyi írószerv kötelékének valamely tagjától, hanem egy *ad hoc* írnok kezéből származik. A fentiekhez járul hozzá azonban a címzésben szereplő Bulgária, ami azért különösen érthetetlen, mert az egy nappal korábban (augusztus 15.) és három nappal később (augusztus 19.) kelt eredeti királyi oklevelekből – miként az összes augusztusi diplomából – a szóban forgó igénycím hiányzik.¹⁸ Vajon mi magyarázhatja e maximálisan három nap erejéig tartó változást IV. Béla *intitulatiójában*? Szentpétery Imre egy bizonyíthatatlan feltevéssel felelt a kérdésre: mivel a napi dátum a megszokottól eltérően az uralkodási év után következik, ezért az bizonyára csak a megpecsételés időpontjára vonatkozhat, s így a dokumentum lejegyzésére akár az előző hónapokban is sor kerülhetett,¹⁹ vélhetően március és június között, amely időből elenyésző mennyiségű napi dátummal rendelkező királyi kiadvánnyal rendelkezünk. Ha bele is nyugodnánk a fenti érvbe, azt a következtetést már aligha fogadhatjuk el, hogy „1255 közepén vagy első felében IV. Béla csakugyan felvette a »Bulgária királya« címet, azonban valami okból, bizonyára a viszonyok módosulása folytán, hamarosan el is hagyta ennek használatát”.²⁰ A gyakorlat ugyanis éppen azt mutatja, hogy akárhogy is módosulnak a viszonyok, a már egyszer felvett igénycímek nem tűnnek el többé – elég csak a magyar királyi cím olyan elemeire gondolni, mint Szerbia, Halics, Lodoméria és Kunország, amelyek mögött csak rövid ideig állt valós tartalom. A sorakozó kérdőjelek miatt oklevelünk alkalmatlannak látszik arra, hogy tanúsága alapján Rosztiszláv és Anna hercegnő lányának bolgár esküvőjét – és egyben a bulgáriai magyar befolyás nyitányát – 1255-re helyezzük.

Gond van a második, 1260. évi oklevéllel is.²¹ Írásképe alapján ez sem IV. Béla kancelláriájában készült, ami önmagában persze nem zárja ki az irat hitelességét, ám mivel Farkas fehérvári prépostot jelöli meg alkancellárként, Szentpétery Imre

¹⁸ 1255. aug. 1.: ÁÚO VII. 383., 1255. aug. 10.: ÁÚO XI. 405–406.; 1255. aug. 19.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IV/2. 295–296.; 1255. aug. 30.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I/2. 328.

¹⁹ *Szentpétery I.*: Bolgárország i. m. 235–236.

²⁰ Uo. 236.

²¹ 1260(?): ÁÚO XI. 479–481. Az eredeti oklevél lelőhelye: MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 502.

arra a következtetésre jutott, hogy az oklevél legalábbis hibás keletű.²² Farkas ugyanis 1262 és 1268 között töltötte be az alkancellári hivatalt, utoljára 1266. május 9-én tűnik fel választott (*electus*) prépostként. Szentpétery mégis 1263-ra keltezte az oklevelet, mivel Pauler Gyula szerint ekkor valóban sor került egy Bulgária – valójában Bizánc – elleni hadjáratra,²³ s ebből az évből származik a harmadik olyan eredeti oklevél is, amelyben a királyi igéncímek között Bulgária is szerepel.²⁴ Farkas prépost *electus* jelzője ez utóbbi esetben is hiányzik, és az íráskép itt is idegen IV. Béla kancelláriájának stílusától, ám ennél többet – ha nem számítjuk ide a *rex Bulgarie* címet – nem tudunk az oklevél hitele ellen felhozni.

A negyedik és egyben utolsó dokumentum dátuma 1261.²⁵ Már Szentpétery Imre is felhívta a figyelmet az adománylevél gyanús elemeire, így az íráskép szokatlan voltára és arra a tényre, hogy írnoka fehérvári prépostnak nevezi Pál alkancellárt, aki pályafutását pápai megerősítés nélkül, választott prépostként fejezte be. Ebben az esetben azonban a tartalmi elemek is gyanúra adnak okot. Az adomány tárgya egy Oroszkáp²⁶ nevű nyitrai várföld volt, amelyet a *narratio* szerint a közeli Vásárdon birtokló Csuda fia Ipoly az első morvamezei csatában tanúsított bátorságával érdemelt ki IV. Bélától. Az oklevél Oroszkáp szomszédait is megnevezi: keletről Dániel fia Péter birtoka határolta, amely minden bizonynyal Vicsappal azonos,²⁷ délről Hálóskáp (a királyi hálósok földje), nyugatról egy Lőrinc nevű birtokos – Ludány nembeli Cseh Lőrinc – ugyancsak Káp nevű faluja s végül északról a nyitrai káptalan földje.

Csuda fia Ipoly kápi birtoklásáról a következő évtizedből is maradt fenn adat: IV. László 1277-ből származó okleveléből megtudhatjuk, hogy Ipoly Oroszkáp déli szomszédját, Hálóskápot is elnyerte V. Istvántól. A furcsaság éppen az azonban, hogy Oroszkápról ezúttal szó sem esik, pedig e második diplomában a királyi hálósok egykori földjének részletes határjárása is olvasható.²⁸ Joggal várhatnánk, hogy Hálóskáp északi szomszédja 1261-hez hasonlóan 1277-ben is Csuda fia Ipoly Oroszkáp nevű birtoka legyen, azonban nem ez a helyzet: a királyi hálósok eladományozott földjét északról most a nyitrai vár Káp nevű földje határolta, mintha az 1261. évi adomány sohasem történt volna meg. Nem kétséges, hogy

²² *Szentpétery I.*: Bolgárország i. m. 236–237.

²³ *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 173.

²⁴ 1263: ÁÚO VIII. 63–64. Az eredeti oklevél lelőhelye: DL 553.

²⁵ 1261: ÁÚO VIII. 4–5. Az eredeti oklevélről készült fényképmásolat lelőhelye: DF 248864.

²⁶ A település neve bizonyosan Oroszkáp – ezt a későbbi, alább idézett birtoklástörténeti adatok igazolják –, és nem Orvoskáp, miként Györffy György feltételezte. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp. 1987–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) IV. 402–403.

²⁷ Árpádkori oklevelek (1095–1301). Az eredetiek után közlésezi ifj. Kubinyi Ferenc. Pest 1867. 24–25., 32–33. Vicsapra lásd ÁMTF IV. 487.

²⁸ 1277. máj. 22.: RA II/4. 56–57.

a két nyitrai várföld, az 1261-ben feltűnő Oroszkáp és az 1277. évi oklevélben felbukkanó Káp egy és ugyanaz a birtok volt. Ha Oroszkáp 1261-ben IV. Béla jóvoltából magánkézre került volna, aligha tűnhetne fel V. István és IV. László idejében újra nyitrai várbirtokként, különösen úgy, hogy mindkét oklevél kedvezményezettje ugyanaz a személy volt. Valószínű tehát, hogy az Oroszkáp adományozásáról szóló 1261. évi oklevél hamis; annál is inkább, mivel a birtokot a következő évszázad derekán I. (Nagy) Lajos király édesanyja, Erzsébet anyakirályné kezén találjuk. Csuda fia Ipoly leánya, Ilona 1352-ben sikerrel formált igényt a szóban forgó földre, azt állítva, hogy az atyja által 91 évvel korábban szerzett Oroszkáp leánynegyed címén illeti őt meg. Az Ilona által bemutatott 1261. évi oklevél elérte a kívánt hatást: az addig királynéi birtokban lévő földet attól fogva Ipoly leányági leszármazottai bírták.²⁹

Láthattuk tehát, hogy IV. Béla négy eredeti oklevelének hitelessége három esetben sem igazolható megnyugtató módon, sőt egyikük – az 1261. évi – bizonyosan hamisítványnak minősíthető. Csak az 1263. évi oklevelén nem találunk komoly fogást, ám a többihez hasonlóan erre is igaz, hogy írásképe nem a királyi kancellária kiadványainál megszokott gyakorlatot tükrözi. A fenti körülményekből az következik, hogy a IV. Béla uralkodói címében feltűnő *rex Bulgarie* kitétel nem tanácsos nyomós érvek tekinteni a korszak bolgár–magyar kapcsolatainak vizsgálatakor; a titulus jelenléte ugyanis már önmagában is IV. Béla említett diplomáinak hitelessége ellen szól. Mindezt azzal a már fentebb megfogalmazott észrevétellel egészíthetjük ki, hogy a *rex Bulgarie* cím ötletszerűen ismétlődő felbukkanása és gyors eltűnése ellentmond az igénycímek természetének: a politikai realitások változása valójában jobbra nem szabott komoly gátat használatuknak. Az alcímben feltett kérdésre tehát azt a választ adhatjuk, hogy IV. Béla valószínűleg sohasem vette fel a Bulgária királya címet.

Rosztiszláv herceg Bulgáriában

Rosztiszláv herceg, a halicsi fejedelmek Magyarországra menekült utóda a tátrjárás követően kitüntetett szerepet kapott annak a védőhálóknak a fenntartásában, amelyet IV. Béla előrelátó dinasztikus politikája font a Kárpát-medence köré.³⁰ Bár az orosz herceg rövid ideig Szlavónia bánja volt (1247),³¹ majd a

²⁹ 1352: *Miloš Marek*: Archivum Familiae Motešický. Fontes Rerum Slovacarum II. Kraków–Trnava 2010. 85. (DF 62576.); Anjou-kori Oklevéltár I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLVI–XLVIII. Szerk. Kristó Gyula et al. Szeged–Bp. 1990–2019. XXXVI. 714. sz. Oroszkápot utóbb Alsókapként emlegették: 1525: DF 62663.

³⁰ *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 109–119.

³¹ VMHH I. 210.

II. Ottokár elleni nyugati háborúban is részt vett, a legfontosabb feladatok mégis délen, IV. Béla balkáni terveinek megvalósításában vártak rá.³² 1247 végén minden bizonnyal részt vett Bosznia meghódításában,³³ amely Rosztiszláv halála után az általa örökül hagyott területek egyikeként tűnik fel. Legkésőbb 1254. június 28-án már a déli határtartomány, a Száván túli Macsó ura volt,³⁴ amelyet korábban ugyancsak egy menekült rokon, IV. Béla unokatestvére, a görög Kaloján herceg birtokolt. A magyar királynak a krakkói udvarban nevelkedő Jolántán kívül³⁵ nem maradt kiházásítható leánya, így most az unokák, Rosztiszláv herceg és Anna hercegnő gyermekei léptek a dinasztikus politika porondjára. E politikát továbbra a tatárjárás emléke határozta meg, amely fájdalmasan nyilvánvalóvá tette, hogy a Magyar Királyság határán olyan ütközőállamokra van szükség, amelyekben az Árpádok befolyása messzemenően érvényesülni tud.

A mongol Aranyhordával és a Magyar Királysággal egyaránt határos Bolgár Császársággal ápolt viszony a legkevésbé sem lehetett közömbös IV. Béla számára. A jó kapcsolatot már korábban is családi összeköttetés szavatolta: miután a kun-vlach hátterű bolgár Aszenida állam legsikeresebb uralkodója, II. (Aszen) Iván 1241-ben meghalt, trónját II. András magyar király leányától, Máriától született fia, Kálmán örökölte. Kálmán korai halála (1246) után féltestvére, az ugyancsak kiskorú II. (Aszen) Mihály lett Bulgária cárja.³⁶ A bulgáriai magyar befolyás folyamatosságát jelzi, hogy Mihályt Rosztiszláv ismeretlen nevű leányával jegyezték el, ám hogy pontosan mikor, az rejtély. Fentebb láthattuk, hogy az 1255. esztendő mellett felhozott érvek nem tekinthetők szilárd alapnak; valójában annyi bizonyos csak, hogy a házassági kötelék 1256-ban már fennállt. Az említett esztendő nyarán ugyanis Rosztiszláv ifjú veje védnökeként lépett fel a bolgárokra vereséget mérő II. (Laszkarisz) Theodórosz nikaiai császárral folytatott béketárgyaláson.³⁷ Theodórosz császár egyik leveléből az is kiderül, hogy a halicsi herceg közbenjárása nem maradt teljesen hatástalan: Rosztiszláv sikerrel mérsékelte a nikaiaiak követeléseit, mielőtt a békét 1256. június 29-én

³² A tatárjárás utáni restaurációban betöltött szerepére *Wenzel Gusztáv*: Rosztiszláv galicziai herceg, IV. Béla magyar királynak veje. *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 13. (1887) 8. sz. 13–17. Halicsi trónigényének sikertelen érvényesítéséről lásd *Font Márta*: Rosztiszláv herceg IV. Béla udvarában. In: *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. Konferencia Székesfehérváron, 2014. szeptember 20. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár 2016. 59–70.

³³ (1247.) nov. 11.: VMHH I. 230. Vö. *Senga T.*: IV. Béla külpolitikája i. m. 607. 108. jegyz.

³⁴ CD IV/2. 218.

³⁵ Ioannis Dlugossi *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae I–XII. Varsaviae 1964–2005*. IV. 108.

³⁶ Egy hamis királyi oklevél (RA II/2. 843. sz.) miatt a bulgáriai történelmi irodalomban Petár Nikov óta él az a téves nézet, amely szerint IV. Béla már ekkor, 1246-ban felvette a *rex Bulgariae* címet, következésképp ettől a dátumtól számítják a magyar–bolgár fegyveres konfliktusokat. *Nikov, P.*: *Balgároungarszki otnoszenija* i. m. 15., 57. Vö. *Senga T.*: IV. Béla külpolitikája i. m. 606–607. 104. jegyz.

³⁷ *George Akropolites*: *The History*. Ed., transl. Ruth Macrides. Oxford 2007. 303–304. (cap. 62.)

megkötötték volna a Regina (Ergene) folyó partján. A császár hajlott a háborúskodás mielőbbi lezárására,³⁸ azt azonban még IV. Béla veje sem tudta megakadályozni, hogy az egykor II. (Aszen) Iván országához tartozó, majd 1254 végén ismét bolgár kézre került Tzepaina és Sztenimakhosz nikaiai fennhatóság alá kerüljenek vissza, s a két ország közti határ ismét a Marica folyónál húzódjon.³⁹ Lehetséges, hogy területi kérdésekben Rosztiszláv nem is igen akarta latba vetni befolyását: Georgiosz Akropolitész szerint ajándékok sokaságával, így lovakkal és textíliákkal megrakodva tért haza a tárgyalásokról, ami felveti a lehetőséget, hogy a császár lefizette az ellenségből lett békeközvetítőt.⁴⁰

Rosztiszláv hamarosan ismét kénytelen volt beavatkozni Bulgária belügyeibe, ezúttal kifejezetten leánya, a cárné érdekében.⁴¹ Miután vejét, II. (Aszen) Mihály cárt – mint látni fogjuk: 1257–1258 folyamán – megölték, a gyilkossággal vádolt unokatestvér, II. Kálmán erőszakkal elragadta az özvegyet is.⁴² Mindez jó ürügyet szolgáltatott arra, hogy a Magyar Királyság közvetlenül érvényesítse érdekeit Bulgáriában: Geörgiosz Akropolitész arról tudósít, hogy Rosztiszláv egészen a bolgár fővárosig, Tirnovóig vonult, hogy leányát kiszabadítsa. Időközben Kálmán is gyilkosság áldozata lett, és az Aszen-dinasztia férfiága kihalt;⁴³ Rosztiszláv így

³⁸ Zlatarszki, V.: *Isztorija na balgarszkata darzsava* i. m. III. 459–460.

³⁹ George Akropolites: *The History* i. m. 231. (cap. 44.), 281. (cap. 54.), 286. (cap. 57.); Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII. Ed. Nicola Festa. Firenze 1898. 280–282.

⁴⁰ Zlatarszki, V.: *Isztorija na balgarszkata darzsava* i. m. III. 462–463. II. Theodórosz császár levele az ellene fellépő koalíciót a három legvérszomjasabb fenevad, a kutya, az oroslán és a medve szövetségéért írja le. A kutyát, amely vélhetően a kunokkal azonosítható, lefejezték, az oroslán – II. Mihály bolgár cár – elmenekült, a medve pedig, amely bizonyosan Rosztiszlávval azonos, a császár legnagyobb meglepetésére közvetítőként lépett fel: a császári pálya erejével arra kényszerítette a másik két fenevadat, hogy az elnyelt zsákmányt visszaöklendezzék. Theodori Ducae Lascaris Epistulae i. m. 282., idézi Zlatarszki, V.: *Isztorija na balgarszkata darzsava* i. m. III. 462–463. Akropolitészhez hasonlóan II. Theodórosz sem mondja ki nyíltan, hogy Rosztiszláv elárulta volna a bolgárokat, ám a levél megfogalmazása alapján jó okkal gondolhatjuk, hogy valóban ez történt.

⁴¹ A középkori magyar–bolgár kapcsolatoknak monográfiát szentelő Hriszto Dimitrov a Magyar Királyság balkáni politikájának fő célkitűzését a Latin Császárság megvédésében, illetve helyreállításában véli felfedezni, így Rosztiszláv herceg bulgáriai beavatkozását is e keretek között interpretálja. Így áll elő az a finoman szólva is kétséges következtetése, hogy a magyar király képében fellépő Rosztiszláv valójában nem veje, az Aszen-dinasztia bizánci orientációjú ágából származó II. (Aszen) Mihály erőszakos halálát akarta megbosszulni, hanem a gyilkossággal vádolt unokatestvért, a latin irányultságú II. (Aszen) Kálmánt kívánta támogatni. Dimitrov, H.: *Balgaro-ungarszki otnosenija* i. m. 159.

⁴² A közelmúltban Gojko Subotić próbálta megfejteni Rosztiszláv szóban forgó leányának személyazonosságát. A görögországi Kasztoria Szent Mihály templomának 13. századi freskói közt az Aszenida-dinasztia egy Mihály nevű tagja látható feleségével, Annával. Subotić II. (Aszen) Mihály círáral azonosította a férfiképmást, akinek Anna nevű neje nem lenne tehát más, mint Rosztiszláv eddig ismeretlen nevű leánya. Gojko Subotić: *Portret nepoznate bugarske carice*. Zograf 27. (1998–1999) 93–102. Subotić elgondolása ellen azonban ikonográfiai érveken alapuló cáfolat született Ian Mljadov tollából, aki szerint a freskók valójában III. (Aszen) Iván cár fiát, Mihályt és Anna nevű nejét ábrázolják. Ian S. R. Mljadov: *The Children of Ivan Asen II and Eirene Komnene: Contribution to the Prosopography of Medieval Bulgaria*. *Bulgaria Mediaevalis* 3. (2012) 490–500.

⁴³ George Akropolites: *The History* i. m. 334. (cap. 73.)

minden bizonnyal valamikor ekkoriban vette fel az *imperator Bulgarorum* címet, amelyről egyetlen fennmaradt – sajnos datálatlan – oklevele *intitulatio*ja tanúskodik.⁴⁴ A bolgár uralkodócsalád megszakadása után Tirnovóban rövid ideig egy Mützész (vagy Mico) nevű bolgár főember – II. (Aszen) Iván veje – ragadta magához a hatalmat,⁴⁵ majd egy félig szerb – talán a Nemanja-házzal rokonságban álló – bojár, Konstantin Tihet választottak cárrá. Az új cár trónigénye jogosságát hangsúlyozandó és a Nikaiai Császársággal ápolt békés viszony fenntartása érdekében feleségül vette II. (Laszkarisz) Theodórosz Eiréné nevű leányát – a nagy bolgár uralkodó, II. (Aszen) Iván unokáját –, és maga is felvette az Aszen nevet.⁴⁶

Vajon melyik évben zajlottak le a fenti események? Mivel Geórgiosz Akropolitész Mihály cár erőszakos halálát és a bolgár polgárháborút 1257-re és 1258-ra datálható történések között tárgyalja, Rosztiszláv mindkét említett évben Bulgáriába látogathatott.⁴⁷ Aszen Konstantin 1258. május 28-án már bizonyosan Bulgária cárja volt, így Rosztiszláv beavatkozását bizonyosan e dátum elé kell helyeznünk.⁴⁸ A trónharcok kimenetele a Magyar Királyság bulgáriai befolyásának végével

⁴⁴ A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván et al. Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 5–6. Pauler 1258 és 1260 közé tette a dokumentum keltét, azon az alapon, hogy Rosztiszláv *rex primogenitus*nak címzi benne István herceget. *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II.* 2. kiadás. Bp. 1899. II. 528. Csakhogy IV. Béla legidősebb fia – erdélyi hercegsége mellett – már 1257-ben is így nevezi meg magát (ÁÜO XI. 440.) és az említett címzés egészen 1262-ig szerepel *intitulatio*ójában. – Rosztiszláv bulgáriai jogigényéről a *Prágai Évkönyv* 13. századi folytatása is tud, amely *dux Bulgarorum*ként nevezi meg a herceget. MGH SS IX. 178.

⁴⁵ Erről csak Geórgiosz Pakhümerész történeti műve tudósít, amelyről alább még lesz szó. *Georges Pachymérés: Relations historiques I–V.* Édition, introduction et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Parisiensis XXIV.) Paris 1984–2000. (a továbbiakban: Pakhümerész) II. 448–451. (lib. V. cap. 5.)

⁴⁶ *George Akropolites: The History* i. m. 334. (cap. 73.) Akropolitész és Pakhümerész beszámolója a Konstantin Tih hatalomra jutása előtti bolgár trónviszályról alig hordoznak közös elemeket, lásd *Kiril G. Goszpodinov: Izvesztijata na Akropolit i Pakhimer za Balgarszkata isztorija ot 1256–1257 g.* Analiz i szaposztabka. In: Tangra. Szbornik v cseszt na 70-godisninata na akad. Vaszil Gjuzelev Szofija e 2006. Szofija 2006. 105–124.

⁴⁷ *George Akropolites: The History* i. m. 334. (cap. 73.) Mivel Zlatarszki – és nyomában a bolgár történetírás – II. Mihály cár meggyilkolásának és a bolgár polgárháború kitörésének fő kiváltó okát az általa – nem teljesen alaptalanul – árulással vádolt Rosztiszláv elleni elégedetlenségben látja, ezért a belviszály kezdetét a nikaiai-bolgár békekötés utáni hónapokra, 1256 őszére helyezi. *Zlatarszki, V.: Isztorija na balgarszkata darzava* i. m. III. 465–466.; *Goszpodinov, K. G.: Izvesztijata* i. m. 111–112. Vaszil Gjuzelevnél 1256 decemberéről olvashatunk: *Vasil Gjuzelev: Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia (1204–1261).* Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 26. (1977) 153. – Az okokat illetően Zlatarszkinak igaza lehet, ám az elégedetlenség gyújtóanyaga nem szükségszerűen robbant be azonnal; nincs komoly okunk tehát, hogy Akropolitész kronológiáját elvessük.

⁴⁸ A cárválasztás felső időhatárának ismeretét egy tirnovói örmény papnak köszönhetjük, aki egy kódex margóján felszentelése dátuma mellett a közelmúlt dinasztikus leszámolásairól is hírt adott, hozzátéve, hogy az avatás idején már Konstantin Aszen uralkodott. *Ara Margos: Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains évènements historiques du Second Empire Bulgare.* Études balkaniques 2–3. (1965) 295.

fenyegetett, amelyet IV. Béla nem nézhetett tétlenül. Rosztiszláv tirnovói látogatása következképp nem maradt folytatás nélkül; hamarosan megindult IV. Béla és fia, István herceg hadjáratainak sorozata, amely a következő évtized során biztosította a délkeleti szomszéd részleges függését az Árpád-házi uralkodóktól.

Zalai vitézek Bulgáriában: az első bulgáriai hadjárat (1258–1259 késő nyara)

Amint fentebb már utaltunk rá, a bulgáriai hadjáratok legfőbb forrásai a magyarországi oklevelek, amelyeket sajnos csak akkor tudunk elbeszélő források tanúságával is kiegészíteni, amikor a magyar–bolgár viszonyban valamiképpen a Bizánci Császárság is érintetté vált. A Rosztiszláv tirnovói útját követő első magyar hadjárat esetében nem ez a helyzet, az eseményről ugyanis mindössze két hazai diploma ad hírt. Az első 1260-ban kelt, s azt olvassuk benne, hogy egy Győr fia Torda nevű zalai vitéz István herceg parancsára részt vett egy Bulgária elleni hadjáratban, mégpedig Hahót nembéli Csák csapatában, aki az oklevél kiadásának idején – és talán a hadjárat idején is – Zala megye ispánja volt.⁴⁹ A másik oklevél sajnos nem tartalmazza a kiállítás évét, amely egyértelművé tenné a vállalkozás datálását; az archontológiai ismérvek szerint 1254 és 1260 között keletkezett iratból csak annyit tudunk meg, hogy az említett Csák azért nem rendezte egy bizonyos tartozását, mert a fizetésére kijelölt napon, augusztus 27-én a király szolgálatában Bulgáriában tartózkodott.⁵⁰ A dokumentumokból adódó kronológiai tanulságokat összefoglalva tehát a szóban forgó nyárvégi hadjárat akkor történt, amikor a trónörökös már felcserélte erdélyi hercegségét Stájerországgal és a hozzá kapcsolt Zala megyével.

Pauler Gyula, aki a kérdéses bolgár hadjáratot 1259 nyarára keltezte, egy további datálást segítő érveléssel előállt.⁵¹ Pauler először István stájer hercegségének három évét (1258–1260) fogta gyanúba, amelyek közül az elsőben a herceg erőit a stájer lázadás kötötte le, míg az utolsó esztendő egy újabb stájer felkelés és a II. Ottokár elleni háború határozta meg. Mindebből Pauler arra következtetett, hogy a zalai haderőt csakis 1259-ben nélkülözhetette István herceg.

A fenti érv értékét az teszi kérdésessé, hogy az 1259. év szintén nem telt el hadi vállalkozás nélkül, így – amennyiben ezt döntő körülménynek tekintenénk – István nemcsak 1258-ban és 1260-ban, hanem 1259-ben sem nélkülözhetette volna zalai hívei katonai támogatását. A trónörökös 1259-ben a karintiai herceg ellen indított hadjáratot,⁵² vélhetően közvetlenül azután, hogy május 26.

⁴⁹ HO VI. 106.; *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp. 2011. 231.

⁵⁰ (1258/1259): ÁÚO VII. 542–543.

⁵¹ *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 168.

⁵² Monumenta Germaniae Historica. (a továbbiakban: MGH) Scriptores. (a továbbiakban: SS) IX. 644.

körül – első és minden bizonnyal utolsó alkalommal – Grazban törvényt napot tartott stájer alattvalói számára.⁵³ Sőt, a zalaiak szolgálataira éppenséggel sokkal égetőbb szüksége volt ekkor, mint az előző esztendőben: bár 1258 nyarán apja oldalán kétségtelenül részt vett Pettau ostromában,⁵⁴ az 1259. évi karintiai hadjárat már a trónörökös önálló akciója volt.

Pauler Gyula érve tehát nem állja meg a helyét, de talán nincs is rá szükség, mivel egy másik körülmény az 1259. augusztusi keltezés helyessége mellett szólhat. István csak 1259-től jelenik meg forrásainkban Stájerország közvetlen irányítójaként,⁵⁵ ami kétségtelenül felveti azt a lehetőséget, hogy valóban csak ettől kezdve kormányozta a nyugati melléktartományt és a hozzá kapcsolt Zala megyét; következésképpen a zalai hadakozókat is csak 1259-től lehetett módja Bulgária ellen küldeni. Mindazonáltal nem zárhatjuk ki az 1258. év augusztusát sem, hiszen az utolsó diploma, amelyben IV. Béla legidősebb fia Erdély hercegeként nevezi meg magát, 1258. február 24-én kelt,⁵⁶ miközben stájer hercegi titulusa csak 1259-ben, valamikor május 17. előtt tűnik fel;⁵⁷ István tehát e két időpont között lett Stájerország hercegévé és Zala megye urává.

Sajnos az 1258 vagy 1259 késő nyarán lezajlott bulgáriai háborúról jóformán semmi sem tudható. Csak annyit gyaníthatunk, hogy e harcokat is a bolgár trónigénye érvényesítésére törekvő Rosztiszláv vezette, míg a IV. Béla és István herceg által küldött segédcsoportok élén Csák zalai ispán állt. A hadjárat eredményei nem ismertek; ha a vállalkozás célja az volt, hogy Aszen Konstantint megfosszák trónjától, akkor a résztvevők nem sok sikert könyvelhettek el. Nem tudni, hogy Hahót nembéli Csák fegyvereseinek sikerült-e területi engedményeket kicsikarni a bolgár félből. Az azonban feltehető, hogy az 1250-es évek végén lezajlott két Bulgária elleni hadjárat eredményeként területgyarapodás történt; emellett szól a Rosztiszláv által viselt cári (*imperator*) cím, valamint az is, hogy egy-két évvel később, a morvamezei ütközetben immár bolgárok is harcoltak IV. Béla seregében.⁵⁸

⁵³ Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I–IV. Hrsg. Joseph von Zahn – Gerhard Pferschy. Graz 1875–1975. III. 356–358., 358–359.

⁵⁴ Ottokars Österreichische Reimchronik. MGH Deutsche Chroniken V/1–2. Hrsg. Joseph Seemüller. Hannover 1890–1893. V/1. 74–78.

⁵⁵ HO II. 5.

⁵⁶ HO VIII. 73.

⁵⁷ HO II. 5. Keltéhez RA II/1. 1754. sz.

⁵⁸ MGH SS IX. 185.

A király és fia Bulgáriában: a második bulgáriai hadjárat (1261–1262)

1260 nyarán – kihasználva a magyar uralkodó és a cseh II. Ottokár Stájerországért folytatott párharcát – Aszen Konstantin betört a Szörényi Bánságba. Kemény fia Lőrinc bán azonban sikeresen megvédte a rábízott határvidéket, miként IV. Béla 1264-ben kelt oklevele megemlékezik róla, s elrettentésül számos bolgár foglyot akasztatott fel a dunai határ mellett.⁵⁹ A sikeres szörénységi védekezés nem változtatott azonban azon a tényen, hogy az Árpádok bulgáriai befolyása megrendült, s ez éppen azokban az években történt, amikor a mongol fenyegetés egyre súlyosabban nehezedett IV. Béla vállára. Nem képlekedhetett tehát sokáig, hogy helyreállítsa tekintélyét a Duna alsó szakaszán: rövidesen hadjáratot vezetett Bulgária földjére.

IV. Béla személyes jelenlétét egy 1262 utolsó hónapjaiban kelt oklevél bizonyítja, amely szerint az öreg király bulgáriai csatájában Benedek fia Merse, a Szinyei Mersék őse is kitüntette magát.⁶⁰ Mivel az egyetlen IV. Béla király részvételével lezajlott bulgáriai vállalkozásnak a Szörénység 1260. évi megvédése után és Merse oklevelének kiadása előtt kellett történnie, a hadjáratra valamikor 1260 és 1262 között kerülhetett sor. Pauler Gyula a szóban forgó hadjáratot 1261-re datálta.⁶¹ Az 1262. évet azért zárta ki, mivel ennek az esztendőnek a végén már IV. Béla és az ifjabb királyi címet felvevő trónörökös, István herceg szembenállásáról hallunk, márpedig a bolgár hadjáratra talán még a dinasztian belüli kenyértörés előtt került sor; igen valószínű ugyanis, hogy IV. Béla társaságában maga István is jelen volt Bulgáriában.

Ennek bizonyítására Pauler két oklevél tanúságát hozta fel. Elsőként rendelkezésünkre áll az ifjabb király egy 1263-ban kelt kiadványa, amely szerint az adománynyerő István jelenlétében, a bulgáriai Vidin városa körüli küzdelmekben szerzett érdemeket.⁶² Mivel 1263 felettébb közel esik a hagyományosan 1261-re keltezett hadjárat időpontjához, ezért valóban megengedhető a feltételezés, hogy az utóbbiban apa és fia egyaránt részt vettek. A közös részvételt azonban Pauler egy másik diploma szövegére alapozta. Egy 1286-ból származó oklevél szerint István herceg Iszker folyó mellett lezajlott csatája után IV. Béla küldötte, Hilarius fia Marcell a trónörökös környezetében tartózkodott. Visszatérése után közölte az öreg királlyal, hogy a herceg épségben van.⁶³ E sorok

⁵⁹ CD IV/3. 196.

⁶⁰ Uo. 61.

⁶¹ Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. 170.

⁶² ÁÚO VIII. 66–67. – Az oklevél a rá függesztett pecsét korszerűtlensége miatt vélhetően hamisítvány, azonban egy hiteles előkép nyomán íródhatott. *Bácsatyai Dániel*: Az uralkodói nagy- és kettős-pecsétek kronológiája a 13. században. Megjelenés előtt.

⁶³ ÁÚO IV. 282.

alapján Pauler azt feltételezte, hogy „valami nagy távolságból, Magyarországból küldött követségre, oda vitt válaszra nem gondolhatunk”, így az ütközet idején IV. Bélának a közelben kellett tartózkodnia.⁶⁴ Bár az utóbbi következtetés korántsem szükségszerű, az említett 1262. és 1263. évi oklevelek elbeszélései mégis kétségtelenné teszik, hogy a Pauler által 1261-re keltezett bulgáriai hadjáratot IV. Béla király vezette, és egyúttal megengedik, hogy azon vállalkozások egyikéről van szó, amelyekben a trónörökös személyesen is részt vett.

Annyi bizonyos, hogy az 1260 és 1263 közötti években IV. Béla és István herceg is haddal vonult Bulgária földjére, s nagyon valószínű, hogy apa és fia valójában egy és ugyanazon hadjáratban vettek részt. Ami a vállalkozás időpontját illeti, kétségtelenül kézenfekvő az 1261. évi keltezés, ám nem ítélnéjük perdöntőnek Pauler fenntartásait az 1262. évvel szemben sem. Nem tudjuk, hogy mennyi ideig tartott az a fegyveres szembenállás, amely a király és a herceg között létrejött 1262. őszi békét megelőzte; a szóban forgó ellentét lehetett hónapokig elhúzódó konfliktus éppúgy, mint gyorsan lezáruló belvillongás. Indokoltnak tűnik tehát, ha a IV. Béla által személyesen vezetett bulgáriai hadjárat idejének meghatározásakor 1261 mellett 1262 első felét is számításba vesszük.⁶⁵ Ebben az esetben a vállalkozás alsó időhatára az év áprilisa, mivel e hónap elején IV. Bélát még Szlavóniában találjuk.⁶⁶

De vajon miért vállalkozott arra az idősödő, katonai talentumokat fájdalmasan nélkülöző uralkodó, hogy személyesen vezessen sereget Bulgáriába? Könnyen lehet, hogy Szűcs Jenőnek van igaza, aki IV. Béla rugalmatlan és hiú természetét teszi felelőssé azért, hogy a király általában nem engedte ki a kezéből a hadvezéri pálcát.⁶⁷ Érdemes azonban egy másik lehetőséget is megfontolni. IV. Béla döntéséhez az is hozzájárulhatott, hogy a bolgár cári címet viselő Rosztiszláv, a király balkáni politikájának letéteményese, már nem élt. Macsó ura 1257-ben tűnik el a forrásokból, utoljára Tirnovónál, lánya kiszabadításakor találkozunk vele. 1264 nyarán már bizonyosan nem volt életben, mivel IV. Orbán pápa július 15-én már özvegynek címzi feleségét, Anna macsói hercegnőt.⁶⁸ Jogosan merült fel, hogy Rosztiszláv már a IV. Béla és István ifjabb király által 1262 őszen kötött pozsonyi béke kiegészítésekor, december 5-én sem volt az élők között, mivel korábban az

⁶⁴ Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. 170. 2. jegyz.

⁶⁵ Ha a hadjárat 1261-ben történt, április 24-e után vehette kezdetét. *Zsoldos Attila*: Családi ügy i. m. 17–18. 50. jegyz. Ebben az esetben viszont a bulgáriai vállalkozás – ha valóban közös volt – hamar véget érhetett, mivel István herceg 1261. július 4-én már Szalacson tartózkodott. Lásd Zichy I. 11.

⁶⁶ 1262. ápr. 9.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III*. Ed. Gombos F. Albin. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: CFH) III. 2253. István herceg április elején még pataki rezidenciáján tartózkodott (1262. ápr. 4.: DF 265526.), a hónap végén pedig egy bizonyos Ruchard hídjánál adott ki oklevelet (1262. ápr. 28.: ÁÜO III. 24.).

⁶⁷ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 128.

⁶⁸ 1264. júl. 15.: VMHH I. 273.

általá kormányzott valamelyik tartomány – minden bizonnyal Bosznia – élén imár nem ő, hanem egyik fia, Mihály állt.⁶⁹ Feltételezhetjük tehát: IV. Béla ezúttal azért nem Rosztiszlávra, uralma korábbi támaszára bízta a Magyar Királyság érdekeinek balkáni érvényesítését, mivel orosz veje már nem élt.⁷⁰

Minden okunk megvan arra, hogy azt gondoljuk: IV. Béla és István herceg közös hadjárata sikeresen zárult. Az 1263. évi oklevélből tudjuk, hogy a trónörökös Vidin alatt harcolt,⁷¹ míg a 14. századi krónikaszerkesztés megemlékezik arról is, hogy István be is vette az északnyugat-bulgáriai várost.⁷² A krónika híradásához azonban sajnos nem társul dátum, így Vidin elfoglalását csak némi fenntartással tudjuk az 1261-ben vagy 1262-ben lezajlott bulgáriai hadjáratához kapcsolni.⁷³ A bulgáriai hídfőállás elfoglalása mindenesetre érthetővé tenné, hogy István herceg és serege hogyan hatolhatott be a Duna mentén a cárság belső területeire, hogy aztán az Iszker folyónál – ismeretlen kimenetelű – csatába bocsátkozzon az ellenséggel. Aszen Konstantint bizonyosan nem sikerült térdre kényszeríteni, az azonban lehetséges, hogy Bulgária északnyugati része a hadjárat eredményeként valóban magyar fennhatóság alá került. IV. Béla és István herceg azonban nem maradhatott soká a déli határon, miközben természetesen friss szerzeményüket

⁶⁹ Pauler Gyula úgy vélte, hogy apja halála után Mihály herceg Boszniát örökölte. Ezt arra alapozta, hogy a pozsonyi béke 1262. december 5-ei poroszlói megerősítésében István ifjabb király ígéretet tett arra, hogy ha sereget akarna küldeni Mihály megsegítésére, hadai nem vonulhatnak át IV. Béla országrészén. 1262. dec. 5.: MES I. 480. Joggal feltételezhető tehát, hogy a Mihály tartományába vezető legrövidebb út egy IV. Béla által uralt területen haladt át; a szöveg értelméből azonban az is következik, hogy István más úton is eljuthatott volna unokaöccse territóriumába. Rosztiszláv örökségét két hercegség, Bosznia és Macsó, és – bár erre semmi bizonyíték – talán némi Bulgáriától elhódított terület alkotta. Mivel Macsó és Bulgária megközelítéséhez Istvánnak nem kellett apja országrészét kereszteznie, Mihály csak Boszniát uralhatta: Bosznia megközelítéséhez ugyanis István seregének át kellett volna vágnia Valkó megyén. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 171. 1. jegyz. A kérdést bonyolítja, hogy az ifjabb király a jelek szerint Valkót is birtokba vette, hiszen egyes 1263-ban és 1264-ben kelt rendelkezései e megyéhez kötődnek. Ha azonban Valkó az öreg király beleegyezésével lett Istváné, akkor megszűnne az a kényszerítő körülmény, amely miatt Bosznia hercegének kellene tekintenünk Mihályt. Helyesen oldotta fel az ellentmondást Pauler Gyula, amikor azt feltételezte, hogy Valkó megye IV. Béla és fia 1262. évi megállapodása szerint az öreg király országrészéhez tartozott, s így István valkói rendelkezései visszaélésnek tekinthetők. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. II. 534. 202. jegyz. Zsoldos Attila ezzel szemben azzal érvelt, hogy a megegyezés értelmében István hadai egyáltalán nem juthattak volna el Boszniába, ha Valkó nem tartozott volna jogszerűen István territóriumához. *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 28–29. Erre azonban mégiscsak lett volna módja az ifjabb királynak, mégpedig a macsó hercegség területén keresztül, amely nem tartozott közvetlenül IV. Béla irányítása alá.

⁷⁰ Bár gyakran felmerül, hogy a „macsó király” ott volt apósa mellett a II. Ottokárral kötött béke 1261. március/áprilisi aláírásakor, az állítás alapjául szolgáló forrás, a Stájer Rímes Krónika tudósítása az 1261. év feltűnése ellenére sem erre az eseményre, hanem Rosztiszláv fia, Béla herceg 1264. október 5-ei esküvőjére vonatkozik. MGH Deutsche Chroniken V/1. 106.

⁷¹ ÁÚO VIII. 66.

⁷² *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (Reprint kiadás Szovák Kornél és Veszprémy László jegyzeteivel: Bp. 1999) (a továbbiakban: SRH) I. 470–471.

⁷³ Mint látni fogjuk, Vidin bevételét korábban inkább 1266-hoz kapcsolta a kutatók.

sem hagyhatták a sorsára. Ekkor mutatkozott meg igazán fájón Rosztiszláv hiánya. Hamarosan – de talán már ekkoriban is – egy ugyancsak orosz származású bolgár bojár, Szventeszláv Jakab vált a magyar érdekek képviselőjévé; ő azonban csak a következő balkáni magyar hadjárat idején jutott komolyabb szerephez.

Mongol szövetségben Bizánc ellen (1264–1265 tele)

A magyar hadsereg következő balkáni szereplését Pauler Gyula 1263-ra helyezte. A hazai oklevél*narratiók* 1266-tól kezdve ugyanis egy olyan hadjáratról is beszámolnak, amelyet István ifjabb király bárói görög földre vezettek, mégpedig az ifjabb király megbízásából, VIII. (Palaiologosz) Mihály bizánci császár ellen. A szövegekből az is kiderül, hogy az akció célja a bulgáriai tartományúr, Szventeszláv Jakab megsegítése volt, akiről a szakirodalom azt feltételezi, hogy a magyar fegyverek támogatása emelte Aszen Konstantin riválisává. Mivel okleveleink a görögök elleni harcokat minden esetben az isaszegi csata előtt említik,⁷⁴ így Paulernek előbb a belháború kronológiáját kellett tisztáznia. Mint láttuk, ő 1265 márciusára helyezte az isaszegi csata időpontját, s úgy vélte, hogy mivel „1264 elején már a polgárháborúra készültek a felek”, a VIII. Mihály elleni hadjárat „csakis 1263-ban történhetett”.⁷⁵

Pauler ezúttal csak részben hasznosította a korszakra vonatkozó elbeszélő források híradásait, amelyeket azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni az eseménytörténet felvázolása során. Az 1260-as évek balkáni eseményeinek egyik legfőbb forrása Geórgiosz Pakhümerész történeti műve, amely

⁷⁴ 1268: ÁÚO VIII. 196.; 1270: ÁÚO XII. 12.; 1270: HO VI. 166.

⁷⁵ Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. 173. Pauler Gyula kronológiáját követte Darkó Jenő is. *Jenő Darkó: Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts.* Weimar 1933. 26–35. A magyar bizantinológus néhány téves érvelésen alapuló korábbi nézetet is felelevenített. Ezek közé tartozott az 1262-ben Bizáncban letelepedő bolgár trónkövetelő, Mützész és Rosztiszláv fia, Mihály boszniai herceg személyének azonosítása is. Ez a később is feltűnő (*Szilágyi László: Rasztiszláv családja Bulgáriában.* Turul 61–64. [1947–1950] 14–15.) hibás kiindulási pont határozza meg a görögországi magyar–bolgár vállalkozás okát firtató kérdésre adott választ is. Darkó szerint tehát István ifjabb király nem unokaöccsét, az állítólagosan IV. Béla táborához húzó Mihály–Mutzészt, hanem Szventeszláv Jakabot tette meg bulgáriai érdekei képviselőjének, mire a kismizmizett Árpád-házi rokon bizánci segítségért folyamodott, hogy birtokba vehesse apja, Rosztiszláv bulgáriai örökségét. Az elmélet szerint István ifjabb király, Szventeszláv Jakab és Aszen Konstantin cár egy térfelre kerültek, és amikor a Mützész–Mihály érdekében (is) fellépő VIII. Mihály bizánci császár 1262-ben elfoglalta Bulgária déli részét, az ifjabb király magyarjai és bolgár szövetségeseik bosszúhadjáratot indítottak Bizánc ellen. – Mützész és Mihály boszniai herceg azonosítása nem csak azért tarthatatlan, mert Pakhümerész nem hagy kétséget afelől, hogy Mützész bolgár volt. Pakhümerész II. 448–449. (lib. V. cap. 5.). E tény és a kronológiai ellentmondások mellett Darkó Jenő rekonstrukciója azért sem hihető, mivel Mihály 1266-ig a magyar politika részeseként tűnik fel. *Zsoldos A.: Családi ügy* i. m. 122. 85. jegyz. Az a feltételezés, hogy Mihály nem Boszniát, hanem Bulgária Rosztiszláv által állítólagosan meghódított részét örökölte volna, összeegyeztethetetlen a pozsonyi béke 1262. december 5-ei porosz-lói megerősítésének szövegével. MES I. 480. Lásd 69. jegyz.

az első Palaiologosz császárok, VIII. Mihály és II. Andronikosz uralkodását (1260–1308) beszéli el. Az 1242-ben született szerző fiatal emberként költözött Nikaiából Konstantinápolyba, amelyet VIII. Mihály 1261-ben foglalt vissza a latinoktól. Magas hivatalokat viselő egyházi férfiúként különös hangsúlyt fektetett a dogmatikai viták megörökítésére, ám műve a politikatörténet számára is elsőrendű kútforrás, amelyben Pakhümerész a szemtanú hitelességével számol be a feljegyzett eseményekről. A munka használatának azonban van egy nehézsége: mivel évszámok a lehető legritkábban szerepelnek benne, kronológiája sokáig komoly fejfájást okozott a korszak kutatóinak. Ezen a helyzeten változtatott a görög mű modern kiadója, Albert Failler, aki két hosszú tanulmányban módszeresen tisztázta a Pakhümerész története által felvetett időrendi kérdéseket.⁷⁶

A bizánci történetíró csak két olyan bolgár–bizánci konfliktusról számol be, amely az 1260-as években történt, így indokolt a VIII. (Palailogosz) Mihály császár ellen Szventeszláv Jakabnak nyújtott magyar segítséget az említett két alkalom egyikéhez kötni – a kérdés csupán az, hogy melyikhez. Ennek eldöntése érdekében vegyük szemügyre Pakhümerész híradásait.

Pakhümerész első, számunkra érdekes közlése Szventeszláv Jakab házasságára vonatkozik. Amikor VIII. Mihály 1261. július 25-én bevonult Konstantinápolyba, egyik első dolga az volt, hogy elődje, II. (Laszkarisz) Theodórosz még férjezetlen leányait, Eudokiát és Theodórárt távoli nyugati arisztokratákkal házasságra köti. Mihály így akarta elejét venni annak, hogy az általa félreállított régi dinasztia, a Laszkariszok törzséből olyan utód támadjon, aki a Palailogoszok uralmát a jövőben fenyegethetné. Pakhümerész szerint ugyancsak VIII. Mihály volt az, aki Theodórosz császár egy harmadik, ismeretlen nevű leányának jövőjét elrendezte, amikor férjhez adta az orosz származású bolgár nagyúrhoz, a Balkán-hegységben birtokló Szventeszláv Jakabhoz.⁷⁷ A leányok nővére, Eiréné, mint láthattuk, 1257–1258-ban Aszen Konstantin bolgár cár felesége lett, ám e házasság még az apa, II. (Laszkarisz) Theodórosz idején létesült és az ő politikai szándékait tükrözte.

Azt, hogy Szventeszláv görög házassága valóban ekkor és nem később kötött, nem csak az teszi valószínűvé, hogy Pakhümerész egyszerre, Konstantinápoly viszahódításának kontextusában említi a férjezetlen nikaiai hercegnők kiházását. A másik körülmény a következő: amikor Szventeszláv 1262 első felében levelet írt Kirill kijevi metropolitának, nemcsak azt árulta el magáról, hogy orosz származású, hanem azt is, hogy Bulgária despotája;⁷⁸ a címet pedig, amely rendszerint a bizánci császári családba beházasodó előkelőket illette meg, nem kaphatta mástól, mint

⁷⁶ *Albert Failler*: Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère I–II. *Revue des études byzantines* 38. (1980) 5–103. és 39. (1981) 145–249.

⁷⁷ Pakhümerész I. 242–243. (lib. III. cap. 6.)

⁷⁸ *Zlatarszki, V.*: Isztorija na balgarszkata darzava i. m. III. 501–502.

VIII. Mihálytól.⁷⁹ Szventeszláv Jakab felemelkedésének háttérében így aligha csak a magyarok játszottak szerepet; a jelek szerint Bizánc is megkísérelte, hogy befolyása alá vonja a területiális magánhatalmat kiépítő orosz bojárt.

A Rosztiszláv közreműködésével létrejött 1256. évi szerződés óta békekesség honolt Bulgária és Nikaia között. A béke kötőanyagának, mint láhattuk, Aszen Konstantin és Eiréné Laszkarina házasságát szánták, ám a barátságos viszony nem állt fenn túl sokáig. VIII. Mihály hamarosan olyan lépésre szánta el magát uralma megszilárdítása érdekében, amely lehetetlenné tette a jó viszony fennmaradását. A bitorlóként fellépő Palailogosz Mihály, aki hivatalosan csak társcsászárnak számított a Nikaiában hátrahagyott kiskorú IV. (Laszkarisz) János mellett, 1261 decemberében megvakította és ezzel az uralkodásra alkalmatlanná tette a törvényes császárt. János nővére, Eiréné és férje, Konstantin bolgár cár ettől fogva esküd ellenségként tekintettek VIII. Mihályra.⁸⁰ Az immár egyeduralkodó Mihály császár rövidesen hadjáratot indított Bulgária ellen, amelyet Pakhümerész a bolgár uralkodópár ellenséges magatartására adott feleletként értékel, arra azonban nem veszteget szót, hogy olvasóit beavassa a bolgár provokáció részleteibe – már ha valóban történt ilyesmi. Ami a görög–bolgár háború kronológiáját illeti, Pakhümerész – Albert Failler megállapítása szerint – az 1262. év eseményeinek összefüggésében tárgyalja a bizánci akciót,⁸¹ és minthogy a IV. Béla által vezetett büntetőhadjárat nemcsak 1261-ben, hanem 1262 nyarán is történhetett, indokoltan számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy valójában a Bulgáriát érő magyar támadás volt az a körülmény, amely felbátorította a Bizánci Birodalom területi integritásának helyreállításán fáradozó VIII. Mihályt az északi vállalkozásra. A hadjárat elsöprő bizánci sikerrel zárult: Mihály császár elfoglalta a cár országának déli határvidékén fekvő Philippopoliszt (Plovdiv) és Sztenimakhoszt (Aszenovgrad), valamint kiterjesztette uralmát a Fekete-tengeri Ankhialoszra és Meszembriára is.

Sztenimakhosz említése mellett nem mehetünk el szó nélkül. Mivel a város fél évtizeddel korábban, a Rosztiszláv herceg által közvetített 1256. évi bolgár–nikaiai béke értelmében görög kézre került, így felvetődik a kérdés, hogy VIII. (Palailogosz) Mihály most miért kényszerült mégis arra, hogy újra elfoglalja. Forrásaink, a görög–bolgár viszonyról részletesen beszámoló Akropolitész és Pakhümerész hallgatnak arról, hogy 1256 és VIII. Mihály 1262. évi támadása között háborúság tört volna ki a két ország között, amely alkalmat adhatott volna arra, hogy a vár gazdát cseréljen. John V. A. Fine a rejtély megoldását abban a felvetésben látta, amely szerint Sztenimakhosz a kiskorú IV. János császár

⁷⁹ *Ivan Biliarsky: Word and Power in Medieval Bulgaria.* Leiden–Boston 2011. 282.

⁸⁰ Pakhümerész I. 278–279. (lib. III. cap. 18.)

⁸¹ *Failler, A.: Chronologie i. m. I. 103.*

1261. év végi megvakítása után, egy bolgár offenzíva nyomán kerülhetett Aszen Konstantin kezére, s ez szolgáltatott ürügyet a bizánci ellencsapásra.⁸² Ez valóban lehetséges, ám mégis furcsa, hogy VIII. Mihály hadjáratának leírásakor Pakhümerész nem említi ezeket az előzményeket, noha nyilván nem mulasztotta volna el, ha a háború kirobbantásával a bolgár felet vádolja meg. Sőt, egyenesen arról tudósít, hogy a bizánciak korábban alig merészkedtek Hadrianopolisztól (Orestiada) északra, mert ami azon túl van, mint írja, az a bolgároké.⁸³

Arra nézve, hogy Sztenimakhosz hogyan került bolgár fennhatóság alá 1256 és 1262 között, egy számunkra valószínűbbnek tűnő hipotézis is megfogalmazható. A katonai és diplomáciai feladatokkal is megbízott történétíró, Geórgiosz Akropolitész 1260–1261 telén személyesen látogatott el Tirnovóba. Akropolitész elárulja, hogy Aszen Konstantin vendégeként fényes ünnepek tanúja volt, azt azonban nem, hogy miféle megbízás kedvéért vállalkozott a bulgáriai utazásra.⁸⁴ Diszkréciójára az a feltevés szolgálthat magyarázatot, hogy VIII. Mihály titokban területi engedményeket tett a bolgár cárnak, amelynek tárgya a Marica folyó és a Rodope-hegység közti bolgár lakosságú,⁸⁵ ám görög fennhatóság alatt álló – Sztenimakhoszt is magában foglaló – határvidék lehetett. A lépés kétségtelenül alkalmas lett volna arra, hogy szavatolja a bolgárok semlegességét a császár latinok ellen folytatott háborúja során. Hangsúlyozom, hogy hipotézisről van szó, de felvetésem előnye a Fine által megfogalmazott lehetőséggel szemben az, hogy arra is magyarázatot kínál, miért hallgatták el a görög történétírók Sztenimakhosz bolgár kézre kerülését.

Akárhogy történt is, VIII. Mihály 1262. évi hadjárata – és a talán azonos időben indított magyar hadjárat – sarokba szorította Aszen Konstantin Bulgáriáját: míg azonban IV. Béla és István herceg talán megelégedtek Vidin elfoglalásával – és esetleg a bizánci császárral is szoros kapcsolatot ápoló Szventeszláv Jakab pozíciójának megerősítésével –, addig a cárnak VIII. Mihálytól érzékeny területi veszteségeket

⁸² *Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans* i. m. 175. Korábban Vaszil Zlatarszki fogalmazott meg érveket arra nézve, hogy VIII. Mihály támadását egy Bizánc elleni bolgár offenzíva előzhette meg, valamikor 1261 és 1262 fordulóján. Zlatarszki egy datálatlan oklevélből indult ki, amelyben Aszen Konstantin bolgár cár egy Szkopje közelében fekvő monostort adományozott meg. A bolgár történész szerint az 1256. évi bolgár–nikaiai békeszerződés értelmében görög kézre került Szkopje csakis röviddel az 1262. évi bolgár–bizánci háború előtt kerülhetett vissza Bulgária fennhatósága alá. *Zlatarszki, V.: Isztorija na balgarszkata darzava* i. m. III. 503. A korai bolgár diplomatikai forrásokat a magyar történétírás számára közvetítő Wenzel Gusztáv a kérdéses oklevelet magyar fordításban is közölte, lásd *ÁÜO VIII.* 453–463. A keltezetlen oklevélre épülő kétséges kombinációval szemben Ian Mljadov rámutatott, hogy II. (Laszkarisz) Theodórosz nikaiai császár valójában sosem tudta birtokba venni Szkopje környékét, ami egészen 1282-ig folyamatosan bolgár uralom alatt maradt. *Ian S. R. Mljadov: Some Observations on the Upper Vardar and Upper Struma Valleys in the Late Middle Ages. Bulgaria Mediaevalis* 1. (2010) 140–144.

⁸³ Pakhümerész I. 278–279. (lib. III. cap. 18.)

⁸⁴ *George Akropolites: The History* i. m. 369. (cap. 84.)

⁸⁵ Uo. 281. (cap. 54.)

kellett elszenvednie. Hamarosan azonban eljött az idő, hogy a bolgár uralkodó némi elégtételt vegyen a császár okozta sérelemért. A bosszúra az adott lehetőséget, hogy a félelmetes Arany Hordának is elszámolni valója akadt a balkáni erőviszonyokat Konstantinápoly visszahódításával markánsan átrendező VIII. Mihálllyal.

Bár Batu kán Magyarországról elvonuló hadserege 1242-ben a tatárok adófizetőjévé tette Bulgáriát, a Balkán nem különösebben keltette fel a kánok érdeklődését – egészen a Bizánci Császárság helyreállításáig. Bizánc abban a vetélkedésben vált fontos szereplővé, amely az egymástól függetlenedő mongol birodalomrészek fejei, az Iránt elfoglaló Hülegü ilkán és unokatestvére, az Aranyhorda élén álló Berke kán között indult meg az 1250-es évek derekán. A rivalizáló unokatestvérek ellentéte odáig fajult, hogy a muzulmán hitre térő Berke 1262–1263 körül szövetséget kötött Hülegü esküdt ellenségével, Bajbarsz mamluk szultánnal. A Fekete-tenger északi partvidékéről származó egykori rabszolga, a kun Bajbarsz 1260-ban – közvetlenül hatalomra jutása előtt – részt vett az Abbászida Kalifátust megdöntő Hülegü mongoljainak megállításában.⁸⁶ Berke és a mamluk szultán Hülegü elleni szövetségéhez VIII. Mihály is csatlakozott,⁸⁷ amely tengeri utat nyitott a Fekete-tenger északi partvidéke és a mediterránum keleti medencéje közt, megkönnyítve a két régió kereskedelmét, elsősorban a rabszolgák adásvételét.⁸⁸ A bizánci császárnak azonban volt veszenivalója, hiszen keleti szomszédja, a Bizánc határait kétszáz éve fenyegető ikoniumi szeldzsuk szultánság a rettegett Hülegü ilkán ellenőrzése alatt állt. És valóban nem kellett sokáig várni, hogy Mihály súlyos dilemmával kényszerüljön szembenézni.

Pakhümerész mellett más görög és arab források is beszámolnak arról, hogy a Hülegü ellen fellázadt Izz al-Din szeldzsuk szultán Konstantinápolyban keresett menedéket.⁸⁹ Bár a bizánci császár eleinte barátságával tüntette ki vendégét, hamarosan mégis a letartóztatása mellett döntött. A szultán a vádak szerint

⁸⁶ Bajbarsz és Berke kapcsolatfelvételéről lásd *Marius Canard: Un traité entre Byzance et l’Égypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans mamluks Baibars et Qalá’un.* In: *Uő: Byzance et les musulmans du Proche Orient.* (Variorum) London 1973. IV. 209–213. (A tanulmány eredeti megjelenése: Cairo 1937. 197–224.); *Reuven Amitai-Preiss: Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281.* Cambridge 1995. 79–84.

⁸⁷ Amikor Berke követei 1263 májusában Egyiptomba érkeztek, velük tartottak VIII. Mihály és Genova megbízottjai is. Júliusban Bajbarsz küldöttsége Bizáncban járt, ám váratlanul találkoztak Hülegü követével. A császár nem engedte tovább a Berkéhez tartó egyiptomiakat, mivel megjed, hogy az Arany Hordához és a mamlukokhoz való közeledése az ilkán fülébe juthat. *Canard, M.: Un traité entre Byzance et l’Égypte* i. m. 212–213.

⁸⁸ *Virgil Ciociltan: The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries.* Leiden–Boston 2012. 91–93.

⁸⁹ A keleti források tanúsága szerint 1262 nyarán érkezhetett Bizáncba. *Rustam Shukurov: Sultan ‘Izz al-Din Kaykawus II in Byzantium (1262–1264/1265).* In: *Der Doppeladler. Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert.* Hrsg. Neslihan Asutay-Effenberger – Falco Daim. Mainz 2014. 40–41.

összeesküvést szőtt VIII. Mihály ellen, ám a császárban könnyen ott munkálhatott az ilkán bosszújától való félelem is. Akárhogy is, Pakhümerész Mihály császár Hülegü kegyeit kereső döntésének tulajdonítja, hogy az ilkánnal rivalizáló Aranyhorda és Konstantin bolgár cár serege rövidesen megszállta Trákiát.⁹⁰ Izz al-Din ugyanis értesítette szorult helyzetéről nagyhatalmú mongol nagybátyját – perzsa nyelvű anatóliai szeldzsuk forrás szerint nagynénje Berke kán egyik felesége volt⁹¹ –, aki a mongolok mellett a bolgárokat is támadásra ösztökölte. Aszen Konstantint és a cárnét az elmúlt évek megaláztatásai után akkor sem kellett volna sokáig gyözködni a Bizánc elleni vállalkozásról, ha módjukban állt volna ellenállni az Arany Horda nyomásának. A szeldzsuk szultán kiszabadítását célzó hadjárat mindenestre meglepetésként érte VIII. Mihályt, akinek csak hajszál híján sikerült elmenekülni a szorongatott helyzetből. A tatárok célja megvalósult, hiszen Izz al-Dint kiszabadították, ám arról nincs hír, hogy Aszen Konstantin bármit is visszahódított volna abból, amit 1262-ben elveszített.

Az évtized második bolgár–görög konfliktusa tehát tatár közreműködéssel zajlott le. Az eseményre vonatkozó számos híradás miatt szerencsére lehetséges Trákia feldúlásának datálása. Pakhümerésznél azt olvassuk, hogy a császárra leselkedő veszélyt üstökös jelezte előre, amely tavasztól őszig volt látható a nyugati horizonton.⁹² Mivel számos egykorú forrás ad hírt arról, hogy 1264 nyarán üstökös tűnt fel az égbolton,⁹³ így az Arany Horda és a bolgárok közös vállalkozására valamikor ezután kerülhetett sor. A kortárs szír keresztény történetíró, Abulpharagius a Szeleukida-időszámítás 1576. évére, azaz az 1264. október és 1265. szeptember között eltelet időszakra keltezi Izz al-Din kiszabadítását, amelyre a történet e verziójában maga Berke adott parancsot. Abulpharagius időrendje szerint a bolgár–tatár hadjárat közel esett Hülegü ilkán 1265. februári halálához, míg az egykorú szeldzsuk szerzőnél, a perzsa nyelven alkotó Ibn Bibinél az olvasható, hogy Berke seregének előrejutását a Duna befagyása gyorsította meg. A fenti adatok alapján Albert Failler 1264–1265 telére datálta a bolgár–tatár megtorlóakciót.⁹⁴

A kérdés már csak az, hogy a fent bemutatott két bolgár–görög összecsapás, az 1262. évi és az 1264–1265 téli háborúk közül melyik volt az, amelyben a magyarok részt vehettek a bolgárok oldalán. Nem tartom kétségesnek, hogy a

⁹⁰ Pakhümerész I. 302–303. (lib. III. cap. 25.)

⁹¹ *István Vásáry*: Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge 2005. 74.

⁹² Pakhümerész I. 294–295. (lib. III. cap. 23.)

⁹³ *Failler, A.*: Chronologie i. m. II. 148. 8. jegyz. Az itt idézett keleti és nyugati kútfők mellett a csillagászati jelenségről osztrák évkönyvek is hírt adnak. MGH SS IX. 646., 649.

⁹⁴ *Failler, A.*: Chronologie i. m. II. 151. Más datálással (1263/1264) egyedül Vásáry István monográfiájában találkoztam a modern irodalomban, aki a 15. századi Oguznáme keltezését tekintette irányadónak, ám azt csak a mamluk források adataival szembesítette. *Vásáry, I.*: Cumans and Tatars i. m. 76.

másodikról van szó. A magyar oklevelek egyértelműen nyilatkoznak arról, hogy az ifjabb király által VIII. Mihály császár ellen (*contra Paleologum imperatorem Grecorum*) küldött sereg⁹⁵ megtámadta és pusztította Görögországot (*in ipso insultu seu devastatione regni Grecie*),⁹⁶ és ott Sándor szörényi bán vezetésével az áhított győzelmet is kivívta (*victoriam habuit nobis adoptatam*).⁹⁷ Ilyen siker aligha képzelhető el 1262-ben, amikor a bolgárok hiábavaló védekező háborút vívtak a bizánciak ellen. Elvileg feltételezhetnénk, hogy az utóbbi konfliktust mégiscsak Aszen Konstantin kezdeményezte a bolgár lakosságú Sztenimakhosz megszállásával – bár forrásaink erről hallgatnak –, a hazai oklevelek által említett görögországi helyszín és a vállalkozás sikere kétségtelenné teszi, hogy a magyarországi diplomák *narratiói* nem az 1262. évi bizánci–bolgár háborúra vonatkoznak. A Szventeszláv Jakabnak nyújtott magyar segítség (*auxilium contra Grecos*)⁹⁸ nem a görögök elleni védekezést szolgálta; sokkal inkább gondolhatunk ezért arra a bolgár támadásra, amely 1264–1265 telén érte a Bizánci Császárságot.

A történeti irodalomban ezzel szemben az a nézet terjedt el, hogy Szventeszláv Jakabnak 1263-ban kellett a magyar fegyverekre támaszkodnia, mégpedig azért, mert Konstantin cár és VIII. Mihály császár szövetséget kötöttek ellene.⁹⁹ Ilyen koalíciónak azonban a forrásokban semmi nyoma. A kútfők ehelyett a bizánci császár és a bolgár cár kibékíthetetlen konfliktusát hangsúlyozzák az 1260-as évek első felében, ami nem hangolható össze az Aszen Konstantinnak nyújtott görög segítség hipotézisével. A két bolgár részfejedelemből, Szventeszláv Jakab és Aszen Konstantin együttműködése ezzel szemben távolról sem lehetetlen. Ugyan elenyészően keveset tudunk az orosz származású despota pályafutásáról, vannak azonban jelek, amelyek arra utalnak, hogy a bolgár cárhoz fűződő viszonya nem volt szükségszerűen ellenséges. 1261 őszén Konstantin székhelyén járt és találkozott a tirnovói pátriárkával, akitől egy egyházi törvénygyűjtemény másolatát kérte;¹⁰⁰ az évtized második felében pedig, mint látni fogjuk, a Magyar Királyság ellen fordult, ami aligha lehetett Konstantin cár ellenére. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Szventeszláv és Konstantin sógorságban álltak egymással – II. (Laszkarisz) Theodórosz császár leányait vették feleségül –, s bár a despota esküvőjét maga VIII. Mihály hozta tető alá, a közeli rokonság a kettejük között feltételezhető feszültséget is enyhíthette. Arról nem is beszélve, hogy az erőszakkal félreállított

⁹⁵ 1266: HO VI. 142.

⁹⁶ 1270: ÁÚO XII. 12.

⁹⁷ 1268: ÁÚO VIII. 196.

⁹⁸ 1270: HO VI. 166.

⁹⁹ *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 171.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. 253.

¹⁰⁰ *Zlatarszki, V.*: Isztorija na balgarszkata darzsava i. m. III. 501–502.

IV. (Laszkarisz) János Bulgáriában élő leánytestvérei aligha mulasztották el, hogy férjeiket a bitorlónak tekintett VIII. Mihály császár ellen hangolják.

Fentebb láthattuk, hogy a magyarországi oklevelek szerint a Szventeszláv Jakabnak küldött magyar segédcapatok Görögországot pusztítva vívták ki a győzelmet VIII. Mihály császárral szemben. Mivel a bolgárok egyedül 1264–1265 telén értek el katonai sikert bizánci szomszédjaik földjén, az István ifjabb király által megbízott magyarok minden bizonnyal ekkor csatlakoztak a bolgár haderőhöz. Ennek elfogadása esetén két jelentős következtetéssel kell szembenéznünk. Először is meg kell állapítanunk, hogy a magyar segítségnyújtásra a tatárokkal együttműködésben került sor. Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy az Árpád-házi uralkodók közös vállalkozásban vettek részt azzal az Arany Hordával, amelynek a Magyar Királyságot egy emberöltővel korábban feldúló Batu öccse, Berke állt az élén. A mongolok és a magyarok kényszerű közeledése valójában azonban már korábban megindult, s a folyamat – ismereteink szerint – éppen 1264 körül ért újabb állomáshoz. Berke kán már 1259 októbere előtt, a magyar királlyal rokoni és szövetségi viszonyban álló Dániel halicsi király alávetését és Lengyelország pusztítását¹⁰¹ megelőzően megüzente IV. Bélának: ha elfogadja szövetségi ajánlatát – amelyet természetesen családi kapcsolat létesítése pecsételt volna meg –, a közösen vezetett hadjáratokban szerzett zsákmány ötödrésze őt fogja illetni.¹⁰² Akár IV. Sándor pápa tiltakozására, akár más okok miatt, a kétségtelenül burkolt fenyegetésnek tekinthető ajánlatot IV. Béla végül elutasította. Talán ennek a visszautasításnak tudható be az is, hogy 1260 második felében vagy 1261 legelején István erdélyi herceg arra kényszerült, hogy az általa kormányzott tartomány határait megvédelmezze a mongoloktól.¹⁰³

1263 nyarán a tatár veszély ismét kézzelfoghatóvá vált, portyázóik át-átcsaptak a magyar határvidéken,¹⁰⁴ 1264 januárjától pedig ismét az Arany Horda és a Magyar Királyság között szőtt házassági tervekről hallunk.¹⁰⁵ Talán a mongol fenyegetés lecsendesítésével és a családi kötelekre vonatkozó elképzelésekkel álltak összefüggésben azok a tárgyalások is, amelyeket az ifjabb király megbízásából

¹⁰¹ A tatár betörés szeptember 30. és november 30. között érte Lengyelországot. MGH SS XXIX. 460.

¹⁰² 1259. okt. 14.: VMHH I. 240. – A tatárok várható támadásának híre már 1259 legelején elterjedhetett, mivel a pünkösdvásárral (jún. 1.) kezdődő valence-i domonkos rendi káptalanon úgy határoztak, hogy a nyugati rendházak fogadják vendégszeretően azokat a magyarországi rendtagokat, akik egy esetleges mongol betörés elől menekülnének: Fratres de Ungaria, si a Tartarsi fugantur, caritative recipiantur ubique. Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum I. Ed. Benedictus Maria Reichert. Romae 1898. 101.

¹⁰³ CFH II. 2014. Az angliai klerushoz 1261. május 8. előtt jutott el a győzelem híre a pápai kúriából. Flores Historiarum II. Ed. Henry Richard Luard. London 1890. 465.

¹⁰⁴ 1263. okt. 14.: VMHH I. 250. A tatár betörés időpontjához lásd *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 36.

¹⁰⁵ 1264: VMHH I. 264–265.

Miskolc nembeli Panyit irányított, s amiért 1263-ban, majd 1265-ben nyert jutalmat Istvántól.¹⁰⁶ Panyit két ízben is járt a tatároknál – először talán éppen 1259–1260 körül –, s a második követségről azt is tudjuk, hogy a diplomáciai megbízást teljesítő báró valamiképpen elérte a már-már Magyarországra törő mongol kánnál, hogy álljon el háborús szándékától (*manus illorum contra nos iam ad arma incitatus fidelitatis sue studio et innate probitatis ingenio compescuit revocando*).¹⁰⁷ Nem lehetetlen, hogy Panyit az ifjabb király képviselőjében katonai segítséget ajánlott Berkének, aki ekkoriban már aligha akart komoly erőfeszítést tenni a nyugati terjeszkedés érdekében. Bár forrásaink meglehetősen szűkszavúak, talán mégis megkockáztathatjuk, hogy a tatár–magyar kapcsolatfelvétel a Bizánc elleni közös katonai fellépés előkészítése volt. A Szventeszláv Jakabbal Trákiába érkező magyar kontingens azonban nem lehetett nagy: mivel Pakhümerész nem tud magyar közreműködésről, az ifjabb király küldte sereg bizonyára észrevétlen maradt a sztyeppe haderőben. Éppen ezért feltételezhetjük azt is, hogy a Szventeszláv Jakabhoz csatlakozó segédcsoport zöme jobbra az István fennhatósága alatt álló magyarországi kunokból állhatott.

A Görögország elleni hadjárat időpontjából adódó másik jelentős következtetés a magyarországi belháború kronológiájára vonatkozik. Láthattuk, hogy az ifjabb király éppen abban az időszakban küldte el báróit Szventeszláv Jakab megsegítésére, amelyet Pauler nyomán hagyományosan a belháború hónapjainak szoktak tekinteni. Feltételezhetnénk, hogy a fia országgrészébe sereget küldő IV. Béla éppen azért választotta 1264–1265 telét, hogy pontot tegyen a családi viszály végére, mivel fia báróinak egy része ekkoriban a Balkán távoli szegletében hadakozott. Ha azonban végigtekintünk a görög akció ismert résztvevőinek névsorán, rögtön el is vethetjük az említett lehetőséget, hiszen mindegyikük részt vett a belháború harcaiban, alkalmasint már a feketehalmi védekezéstől kezdve, így a két hadi eseménysor között aligha lehet időbeli átfedés. A Szventeszláv Jakabhoz küldött seregek egyik vezére az ifjabb király erdélyi vajdája, Kán nembeli László volt,¹⁰⁸ akinek komoly szerep jutott a belháború első szakaszában: az Istvántól IV. Bélához pártoló vajda és Gyula nevű testvére vezette ugyanis az öreg király országrészéből kiinduló támadások egyikét.¹⁰⁹ A Kán-fivérek vezette hadsereget az ifjabb király hűségén kitartó Sándor szörényi bán verte vissza,¹¹⁰ aki ugyancsak a görög földre küldött bárók egyike volt, hasonlóan az isaszegi

¹⁰⁶ 1263: Györffy György: Adatok a románok 13. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez I–II. Történelmi Szemle 7. (1962) 7., 1265: HO VIII. 99.

¹⁰⁷ 1270: ÁÚO XII. 7.

¹⁰⁸ 1270: HO VI. 166.

¹⁰⁹ 1267: CD IV/3. 407–408.

¹¹⁰ 1268: ÁÚO VIII. 196.

csatában megsérült Rozgonyi Rénoldhoz és Gerendi Sámson ugyanott hősiiesen küzdő fiaihoz.¹¹¹ A fentiek fényében tehát kimondhatjuk, hogy mindaz, amit a VIII. Mihály bizánci császár elleni hadjáratról tudunk, kizárja azt a lehetőséget, hogy az öreg és az ifjabb király beháborúja 1264–1265 telén zajlott volna.

A balkáni befolyás megóvása: a harmadik bulgáriai hadjárat (1269 körül)

Ha a beháborút valóban 1267-re kell tennünk, akkor módosul az évtized utolsó bolgár–magyar háborújának időpontja is. Egy 1270-ben kelt oklevél egy újabb Szventeszláv Jakabbal kapcsolatos hadi eseményről számol be, ám a Magyar Királyság bolgár kliense ezúttal nem szövetségesként, hanem az ifjabb király ellenségeként tűnik fel. A *narratio* szerint Szventeszláv Jakab megtámadta a Szörénységet, mire István maga vezetett büntetősereget Bulgáriába, ahol az adományos, Miskolc nembeli Panyit vezetésével Plevent is sikerült elfoglalnia.¹¹² Mivel V. István adománylevelében a hű báró bulgáriai hőstette a beháború eseményeinek leírását követi, és az ifjabb király egy 1266. június 23-ai dátumot viselő oklevele *iuxta Budinum*, azaz vélhetően a bulgáriai Vidin mellett kelt,¹¹³ ezért Pauler Gyula 1266 nyarára datálta a hadjáratot, amelynek eredményeként Szventeszláv Jakab visszatért az Árpádok hűségére.¹¹⁴

Láthattuk, hogy a konfliktust a Szörénységbe betörő Szventeszláv Jakab provokálta ki, mégpedig – elfogadva azt, hogy a támadásról hírt adó adománylevelében a hőstettek sorrendje a valós kronológiát tükrözi – valamikor a beháború után.¹¹⁵ A pontos időpontot nem árulják el forrásaink, mégis lehetséges a Szventeszláv Jakab által indított támadás és a Bulgária elleni magyar bosszúhadjárat hozzávetőleges datálása. Bizonyos, hogy a hadjárat 1268-ban vagy utána történt; egy Miskolc nembéli Panyit érdemeit részletesen tárgyaló, 1268-ban kelt oklevél ugyanis még nem ejt szót a bulgáriai hadjáratról.¹¹⁶

A második körülmény, amely a datálásban szerepet játszik, az, hogy az 1260-as évek második felében két kliens, a bolgár Szventeszláv Jakab és a szerb I. Uroš István is a Magyar Királyság ellen fordult. Mindez még nem nyújtana kellő alapot, hogy a magyar határvidék elleni összehangolt támadásról beszéljünk; elgondolkodtató azonban az a tény, hogy VIII. Mihály bizánci császár éppen ezekben

¹¹¹ 1270: ÁÚO XII. 12.; 1270: HO VI. 166.

¹¹² 1270. dec. 1.: CDCr V. 568.

¹¹³ MES I. 536.

¹¹⁴ Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. 173–174.

¹¹⁵ 1270. dec. 1.: CDCr V. 569–570.

¹¹⁶ 1268: HO VIII. 110.

az években kezdett el azzal kísérletezni, hogy házassági kapcsolatok létesítése révén szorosabbra fűzze a kapcsolatot Aszen Konstantin Bulgáriájával és I. Uroš István Szerbiájával. Mihálynak sietnie kellett, hiszen új riválisa, a latin császárok örökségét birtokba venni készülő nápoly-szicíliai király, I. (Anjou) Károly is azt a tervet dédelgette, hogy Bizánc északi szomszédait magának nyeri meg.¹¹⁷

Pakhümerész beszámolója szerint a bizánci császár úgy döntött, hogy egyik leányát, Annát összeházasítja Uroš István fiával, Milutinnal.¹¹⁸ A tárgyalások jól haladtak, s a császár valamikor 1270 előtt útnak is indította leányát, méghozzá magas rangú követek, köztük József konstantinápolyi pátriárka társaságában, aki 1266. december 28-tól töltötte be hivatalát.¹¹⁹ A követség azonban a szerb határon nem várt ellenállásba ütközött: a szerb király megüzente, hogy előzetes ígéretével szemben mégsem hajlandó a császár jövődöbéli vejére, Milutinra hagyni trónját – így a házassági terv füstbe ment. I. Uroš István döntésének váratlan megmásítását Konstantin Jireček a szerb király kudarcos, 1268. évi – véleményünk szerint 1269-ben történt – magyarországi hadjáratával magyarázta, minden bizonnyal helyesen.¹²⁰ A harcok során maga Uroš István is magyar fogságba esett, miközben arról is értesülünk, hogy a király másik fia, Dragutin István az ifjabb magyar király egyik leányát, Katalint vette feleségül.¹²¹ A szerb trón örökösül Dragutint jelölték ki, aki – feltehetően magyar mintára – az ifjabb királyság intézményét is meghonosította Szerbiában.¹²² Pakhümerésztől azt is tudjuk, hogy a szerb–magyar házasság már létre is jött, amikor a bizánci követség a szerb határra érkezett.¹²³ Kézenfekvő volt Wertner Mór megállapítása, amely szerint a frigyet a magyar fél kényszerítette rá a vereséget szenvedett szerb uralkodóra,¹²⁴ mint ahogy elfogadható Jireček tézise is, amely összefüggést keres a magyaroktól elszenvedett szerb vereség és a bizánci–szerb házassági terv elejtése között. A kérdés csak az, hogy indokolt-e analógiát keresnünk a szerbiai és a bolgár események közt.

Kétségtelenül feljogosít a párhuzam megállapítására az a tény, hogy a bolgár cár, Aszen Konstantin maga is Bizáncból hozott feleséget ezekben az években. VIII. Mihály császár gazdag hozományt, a bolgároktól 1262-ben elfoglalt

¹¹⁷ *Constantin Jireček: Geschichte der Bulgaren.* Prag 1876. 273–274.

¹¹⁸ Pakhümerész II. 452–453. (lib. V. cap. 6.)

¹¹⁹ *Failler, A.: Chronologie i. m. II.* 178.

¹²⁰ *Constantin Jireček: Geschichte von Serben I.* Gotha 1911. 321. A szerb hadjárat időpontjáról *Bácsatyai D.:* IV. Béla és István ifjabb király i. m. 1078–1079. Szűcs Jenő ugyancsak a hadjárat 1269. évi keltezését vallotta. *Szűcs J.:* Az utolsó Árpádok i. m. 194.

¹²¹ *Wertner Mór: Az Árpádok családi története.* Nagybecskerek 1892. 505–508.

¹²² *Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata.* Századok 147. (2013) 483–485.

¹²³ Pakhümerész II. 452–453. (lib. V. cap. 6.) Jireček nyomán a szerb irodalom Katalin és Dragutin István házasságának időpontját 1261 elé helyezi. *Gál J.:* IV. Béla és I. Uroš i. m. 491.

¹²⁴ *Wertner M.:* Az Árpádok családi története i. m. 506.

Meszembriát és Ankhialoszt ígérte az új feleség, Mária Kantakuzéna mellé.¹²⁵ Pontos évszám itt sem áll rendelkezésünkre, a kronológia megállapítását pedig megnehezíti, hogy híradást fenntartó Pakhümerész a vonatkozó fejezetekben hol tematikusan csoportosítva, hol az időrendnek megfelelően adja elő az eseményeket, a szövegkörnyezet alapján azonban annyi kétségtelen, hogy a bizánci–bolgár kiegyezés közel esett a szerbekkel folytatott bizánci tárgyalásokhoz.¹²⁶ Megengedhető tehát a feltételezés, hogy VIII. Mihály kihasználta a magyar uralkodócsaládon belüli elmérgesedett viszályt, amely a magyar érdekszférába tartozó balkáni államok függésének meglazulását vetítette előre, és a két házassági ajánlat, valamint a bolgároknak nyújtott nagylelkű területi engedmény révén megkísérelte Szerbiát és Bulgáriát a saját szövetségesevé tenni. A korábbi hűbéreseket, Uroš István és Szventeszláv Jakab magyar határvidéket fenyegető hadjáratai előtt minden bizonnyal Magyarország látszólagos meggyengülése és Bizánc balkáni pozícionyerése nyitotta meg az utat, feltehetően – Uroš István akciójának legvalószínűbb datálása szerint – 1269 első hónapjaiban.

VIII. Mihály számításai nem hozták meg a várt eredményt: a szerb uralkodó magyar fogságba esett, az ifjabb király serege pedig Bulgária közepéig hatolt előre. Miskolc nembeli Panyit az ellenséges terület mélyén fekvő Plevent is bevette,¹²⁷ s valószínűleg erre a hadjáratra esett István tárnokmesterének, Egyednek az akciója is, amely során Aszen Konstantin fővárosát, Tirnovót is megközelítette.¹²⁸ A magyar győzelmek után a szerb trónörökös István ifjabb király veje lett, miközben az Árpádok által favorizált bolgár kiskirály, Szventeszláv Jakab is dinasztikus kapcsolatba lépett a magyar uralkodóházzal. V. István 1270-ben *carissimus generének* címezte Szventeszláv Jakabot,¹²⁹ ami jelenthet sógort és vót egyaránt. Pauler Gyula úgy vélte, hogy a *gener* szó arra a távoli rokonságra vonatkozik, amely Szventeszláv Jakab név szerint nem ismert – s ekkorra már alighanem elhunyt – görög felesége, II. (Laszkarisz) Theodórosz leánya révén létesült V. István és a bolgár kliensuralkodó között.¹³⁰ Karácsonyi, aki teljes joggal túl távolinak tartotta a rokonságot, hogy azt a *gener* kifejezéssel körül lehessen írni, nem elégedett meg Pauler magyarázatával s alkalmasabb jelöltet nem találva V. István kun feleségének egy feltételezett leánytestvérét tette meg Szventeszláv Jakab nejeül.¹³¹ Egyedül Wertner Mór gondolta úgy, hogy

¹²⁵ Pakhümerész II. 440–443. (lib. V. cap. 3.)

¹²⁶ *Failler, A.*: Chronologie i. m. II. 207–214.

¹²⁷ 1270. dec. 1.: CDCr V. 568.

¹²⁸ 1269: CD IV/3. 525.

¹²⁹ 1270. dec. 1.: CDCr V. 570.

¹³⁰ Szventeszláv Jakab V. István másodfokú unokahúgának a férje volt. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 173.

¹³¹ *Karácsonyi János*: Magyar Sibilla. Turul 37. (1922–1923) 11.

a magyar fél által immár bolgár cárnak (*imperator Bulgarorum*) tekintett¹³² orosz bojár valóban V. István egy ismeretlen nevű leányát jegyezte el.¹³³ Az Árpád-kor három nagy kutatója közül Wertner elgondolását lehet egy további adat segítségével továbbfűzni: a közelmúltban vált ugyanis ismertté egy tartalmi átírásban fennmaradt, Erzsébet özvegy királyné által kibocsátott 1278. évi oklevél, amely szót ejt IV. László egyik nővéréről, egy bizonyos Margitról is.¹³⁴ Ha nem elírásról van szó, akkor van lehetőségünk arra, hogy e Margitot tekintsük Szventeszláv Jakab hitvesének.

Forrásainkon végigtekintve még egy szál maradt elvarratlanul. Az évtized bolgár hadjáratainak datálásában régóta szerepet játszó oklevelek között akad még egy, amelyet nem használtunk fel a fenti rekonstrukció során. Az ifjabb király egy átírásban fennmaradt kiadványáról van szó, amelyet egy bizonyos *Budyn* mellett (*iuxta Budynum*) keltezett, a dokumentum szerint 1266. június 23-án.¹³⁵ A települést Pauler Gyula a bolgár Vidinnel azonosította, és arra a következtetésre jutott, hogy István az év nyarán személyesen vezetett hadjáratot a délkeleti szomszéd ellen. Ha valóban a bulgáriai Vidinről van szó, akkor tényleg fennáll annak a lehetősége, hogy az ifjabb király 1266-ban sereggel indult Bulgáriába. Ez azért is elképzelhető, mert egy Bástély nembéli Rénold hőstetteit felsoroló oklevél*narration*nak köszönhetően tudomásunk van arról, hogy a Bizánci Birodalom pusztítását követően (*postmodum*) még legalább két bulgáriai hadjárat indult az évtizedben. Az adományos az ifjabb király seregében, egy másik alkalommal pedig az István által küldött bárók társaságában vett részt bulgáriai vállalkozásokban, amelyek során öt győztes ütközet részese volt.¹³⁶ Sejthető, hogy az 1261–1262. évi és az 1269 körüli hadjáratok között is sor került tehát Bulgária elleni hadműveletekre, az egyikre talán éppen 1266-ban. Vidin elfoglalása¹³⁷ azonban nem ekkor, hanem sokkal inkább az 1261–1262. évi hadjárat idején történhetett; fentebb láthattuk ugyanis, hogy az ifjabb király – egy 1263-ra keltezett diploma tanúsága szerint – vélhetően ekkor vívott csatát a város közelében.¹³⁸ Csak a dunai erődítmény bevétele tehetette lehetővé, hogy az 1261–1262. évi vállalkozás során a magyar sereg István herceg vezetésével egészen az Iszker folyóig leereszkedjen a Duna mentén.¹³⁹

Végezetül utalnunk kell még egy lehetőségre az ifjabb király Vidin mellett keltezett oklevelével kapcsolatban. Az 1273. évi átírásban ránk maradt

¹³² 1270. dec. 1.: CDCr V. 570.

¹³³ Wertner M.: Az Árpádok családi története i. m. 500.

¹³⁴ 1278: Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2008. 114–115. Vö. Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. 109.

¹³⁵ MES I. 536.

¹³⁶ 1270: ÁÚO XII. 12–13.

¹³⁷ SRH I. 470–471.

¹³⁸ 1263: ÁÚO VIII. 66.

¹³⁹ 1286: ÁÚO IV. 282.

dokumentumban István *intitulatio*ja nem tartalmazza a kunok ura címet (*dux Cumanorum*), ami az ifjabb királyi oklevelekben csak 1267-ben és 1268 elején fordul elő.¹⁴⁰ A diploma rendelkezésre álló szövege tehát kétségtelenül hibás, lehetséges azonban, hogy az elírást nem az ifjabb király címében, hanem az átírt oklevél dátumában kell keresnünk, azaz a dokumentum valójában nem 1266-ban, hanem 1267. június 23-án keletkezett. Ez a megoldás jól illeszkedne az 1267. évi belháború utójátékának általunk valószínűsített forgatókönyvéhez. 1267. június 3-án vélhetően már megkezdődött az országot elhagyni készülő kunok visszatérítése érdekében indult hadjárat, az ifjabb király ekkor ugyanis a kői monostor mellett keltezte egy oklevelét.¹⁴¹ Nem lehetetlen, hogy a Duna mellett leereszkedő István a kunokat csak a magyar fennhatóság alatt álló Vidinnél érte utol, és ekkor kerített sort június 23-ai oklevele kiállítására.

Mit mondhatunk tehát összefoglalásul a vizsgált évtized bolgár–magyar kapcsolatainak fordulópontjairól? IV. Béla királysága és délkeleti szomszédja, az Aszenida bolgár cárság között sokáig barátságos viszony állt fenn. Miután Béla sógora, II. (Aszen) Iván meghalt, a stabilabb kormányzattal rendelkező és így erősebb magyar fél sikeres kísérletet tett a kötelék szorosabbra fűzésére. A kiskorú II. (Aszen) Mihály – valamikor 1256 előtt – feleségül vette IV. Béla unokáját, és előfordult, hogy nemzetközi tárgyalásokon apósa, a Magyar Királyság déli határvidékét ellenőrző Rosztiszláv herceg képviselte a kis cárt. Védence és veje meggyilkolása után Rosztiszláv 1257-ben, de még 1258. május 28. előtt bevonult a bolgár fővárosba, Tirnovóba, hogy kiszabadítsa és hazavigye leányát, az özvegy cárnét, majd maga vette fel az *imperator Bulgarie* címet. 1258 vagy 1259 nyarán egy újabb magyar hadjárat indult Bulgáriába – talán Rosztiszláv cári igényeinek érvényesítése érdekében –, amelyben Hahót nembéli Csák zalai ispán is részt vett. 1260 második felében a cseh–magyar konfliktust kihasználó bolgár uralkodó, Aszen Konstantin megtámadta a Szörényi Bánságot, ám Kemény fia Lőrinc szörényi bán hamar úrrá lett a veszélyen. A szerb származású Konstantinnak három nagyhatalmú szomszédja: a Magyar Királyság, az Arany Horda és az 1261-ben restaurált Bizánci Császárság között kellett lavírozni. VIII. (Palailogosz) Mihály 1262 folyamán szállta meg Bulgária déli határvidékét, valamint két Fekete-tengeri kikötővárost, Meszembriát és Ankhialoszt. Feltételezhetjük, hogy a bizánci császár akciója egybeesett azzal a Bulgária elleni magyar hadjáratával, amelyet Pauler Gyula az 1261. évre keltezett;

¹⁴⁰ *Bácsatyai D.*: IV. Béla és István ifjabb király i. m. 1060.

¹⁴¹ Uo. 1070.

valójában ugyanis nem lehet komoly érveket felsorakoztatni azon lehetőség ellen, hogy IV. Béla és István herceg közös bulgáriai vállalkozását 1262 késő tavaszára, illetve nyarára helyezzük. A korábbi elképzelésekkel szemben a magyar sereg ekkor, az 1261–1262. évi hadárat idején foglalta el Vidin városát.

Pauler Gyula kronológiája a fentieknél komolyabb módosításra szorult annak a segítségnyújtásnak az esetében, amelyre Szventeszláv Jakab despota érdekében, a bizánci császárral szemben került sor. Mint láthattuk, az ifjabb király báróinak akciója valójában nem a görögök elleni védekezés, hanem éppen ellenkezőleg, egy VIII. (Palailogosz) Mihály ellen vezetett bolgár támadóhadjárat keretében zajlott, méghozzá a tatárokkal szoros együttműködésben. Az István által küldött magyar bárók jelenléte az 1264–1265 téli trákiai hadműveletekben nemcsak egy mongolokkal megkötött szövetség lehetőségét veti fel, hanem azon bizonyítékok sorát is gyarapítja, amelyek amellet szólnak, hogy IV. Béla és legidősebb fia beháborúja nem 1264–1265 telén történt. Az évtized utolsó bolgár–magyar konfliktusa 1267 után, a magyar határ elleni 1269. évi szerb támadással közel egy időben zajlott, hátterében pedig valószínűleg mindkét esetben VIII. Mihály bizánci császár arra irányuló törekvését kell sejteni, hogy az Árpádokkal függőségi viszonyban álló balkáni országokat kiszakítsa a Magyar Királyság befolyási övezetéből.

BULGARIAN–HUNGARIAN WARS IN THE 1250s AND 1260s

By Dániel Bácsatyai

SUMMARY

The chronology of the Bulgarian-Hungarian wars that took place in the middle decades of the thirteenth century, as well as the political historical hypotheses built on it, are foremostly based on the information provided by Hungarian charters and Greek narrative texts. The reconstruction of Gyula Pauler, who mostly used the Hungarian sources, was adopted in the early twentieth century by the Bulgarian and international scholarly public, and has remained universally dominant ever since. More than a century after its conception, however, it is clear that Pauler's version of events needs some revision, including the political history of the 1260s. Alongside some minor alterations, this paper formulates the following major statements: 1. It cannot be proved, nor is it probably that King Béla IV ever took the title of king of Bulgaria. 2. Hungarian troops also participated in the Mongol-Bulgarian campaign against Byzantium in the winter of 1264–1265. 3. The unsuccessful attacks launched against Hungary by the Serbs and the Bulgarians in the second half of the decade were likely connected; their common background can probably be seen in the efforts of Emperor Michael VIII to sever the Balkan states from the sphere of influence of the Hungarian Kingdom.